

Tijdschrift voor

TAAI

beheersing

jaargang 22, nummer 1
maart 2000

Tijdschrift voor TAAAL beheersing

Tijdschrift voor Taalbeheersing is een driemaandelijks tijdschrift voor onderzoek naar taal- en tekstgebruik. Het richt zich op schriftelijke en mondelinge taalvaardigheid, vormen en functies van verbale communicatie en taalkundige kenmerken van communicatie. Het tijdschrift biedt ruimte aan onderzoek vanuit verschillende disciplines zoals functionele taalkunde, toegepaste tekstwetenschap, communicatiekunde, toegepaste psychologie en leerpsychologie. Tijdschrift voor Taalbeheersing verschijnt in de maanden februari, mei, augustus en november.

Redactie

prof. dr F.H. van Eemeren, prof. dr mr P.J. van den Hoven, prof. dr C.J.M. Jansen,
prof. dr P.J. Schellens

Redactie boekbeoordelingen

dr P. Houtlosser, Leerstoelgroep Taalbeheersing, Argumentatietheorie en Retorica, Universiteit van Amsterdam, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam

Redactieraad

dr J. Berenst, dr H. van den Bergh, dr A. Braet, dr T. Ensink, prof. dr R. Grootendorst,
dr H. Houtkoop, prof. dr E. Krabbe, dr A. Maes, dr H. Mazeland, dr B. Meuffels, dr M.A. van Rees,
prof. dr J. Renkema, prof. dr M. F. Steehouder, prof. dr A. Verhagen, dr L. van Waes

Redactieadres

prof. dr P.J. Schellens, leerstoelgroep Taal & Communicatie
Universiteit Twente, Postbus 217
7500 AE Enschede
E-mail: P.J.M.C. Schellens@wvw.utwente.nl

Uitgever

Uitgeverij Van Gorcum, Postbus 43
9400 AA Assen, telefoon 0592-379555/fax 0592-379552
E-mail: assen@vgorcum.nl Internet: www.vgorcum.nl

Abonnementsprijs

Particulier	f 99,— /Bfr 1780
Instelling	f 180,— /Bfr 3240
Student	f 59,50 /Bfr 1100

Opgave van abonnementen bij de uitgever. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij voor 1 december schriftelijke opzegging heeft plaatsgehad.

Advertentietarieven opvraagbaar bij de uitgever.

Auteursrecht voorbehouden

Overname van artikelen of gedeelten van artikelen mag alleen geschieden met schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISSN 1384-5853

Een steeds minder deskundige lezer?

Fragmentering en detaillering in instructieve teksten van 1500 tot heden

1. Inleiding

Vroeger schreef men anders. Dat weet iedereen die in de lessen Nederlands het werk van Hooft en Vondel moest lezen. En wie met oude bijbelteksten is grootgebracht, kijkt evenmin op van deze vaststelling. Maar dat ook instructies er vroeger anders uitzagen dan vandaag, is minder bekend. En eigenlijk is dat verrassend. Die literatoren van destijds hadden immers redenen om hun teksten te verfraaien, om ze zo herkenbaar mogelijk te maken als schone kunst, en bijbelvertalers werden geacht in hun tekst de goddelijke inblazing talig zichtbaar te maken. Intussen zijn opvattingen over schone kunst en de goddelijke inblazing veranderd. De schrijver van een instructie had echter geen ander doel dan de lezer in staat te stellen bepaalde handelingen uit te voeren. Waarom zou dat vroeger anders in zijn werk zijn gegaan dan nu? En toch is de instructieve tekst wel degelijk veranderd. In figuur 1 zijn vier recepten voor het bereiden van een appeltaart zichtbaar uit vier verschillende perioden. Deze afbeeldingen maken duidelijk dat het recept in elk geval uiterlijk sterk van karakter is veranderd. We zien dat eerst het kopje zich losmaakt van het tekstblok en dat later ook de ingrediënten zich daarvan losmaken. Bovendien is in het meest recente recept een opdeling van de tekst in alinea's zichtbaar.

Ook op het niveau van de inhoud verandert er het een en ander. Hieronder geven we de opening weer van een oud en een modern recept teneinde een idee te geven van die verschillen. In een kookboek uit 1600, dat hierboven niet is afgebeeld, begint een recept voor een appeltaart aldus:

Samenvatting

Instructieve teksten zijn al sinds de Middeleeuwen in druk verschenen. Tegenwoordig zien die instructies er anders uit dan vroeger. Zo maakt een analyse van kookrecepten duidelijk dat die in de loop van de tijd steeds gedetailleerder zijn geworden, bovendien worden de onderdelen van een recept steeds duidelijker van elkaar onderscheiden. Voor de beschrijving en verklaring van die ontwikkeling wordt een theoretisch kader gebruikt waarin aandacht is voor het leesproces (Kintsch), taalverandering (Keller) en het proces van verschriftelijking (Parkes). Het is aannemelijk dat die meer gedetailleerde recepten wijzen op steeds minder deskundige kooklezers en op een veranderende functie van het kookrecept.

<p style="text-align: center;">Appeltaerten</p> <p>Aermt appelen die alder best verheij die sulop scerlen ende wel depne sniden. Maer machte datter ghyen carnen ofte bloeschuppen in en vallen want die carnen souden by ghye rote taeren bederren. Mo die appelen duo ghesneden sijn met depnen scuchen. Do suldi bien rant dander scuer taeren vullen tot bouen toe al vol. Dan suldi daer op maken eenen scheel vanden seluen deeghe daer die taere of ghemact es. Dan scelde inden houen ende laere so baken also ghesbachten in so suldi se worden en sniden te bouen open in de seker. So de dat die scheel maer en behouwe eenen een maer an. Dan suldi se rueren mer eenen houen lepel tot so ar die appel wel ghebochten sijn die inde taere lig ghyen. Of teek dat men wilt men machse duerdof. Da suldi nemen dese nauylghende cruppen ende mingele se daer mede. Te vucten greine ghimber kaneel no een muscater groffels nagelen solde ende postwycher. Mer die selue selue taere seer rofelych wilt maken die vucmen daer toe moxime supker coeken ende ooc supker daer men de coeken of maer ende du salmt temperen wel te gaderen met lanen dan salmen inde taere doen mit en appelen ende laere se also staet deo ghyen inden houen toe dat si deooghe es</p> <p>1510 - Een notabel boeckken van cokeryen</p>	<p>kelijkste / horenten en supker van peder en bierendeel / 6 loot boter / gember / caneel van peder een half loot / in een kofst als vooren verhaelt is.</p> <p>Om een Appel-taert te maken.</p> <p>Aermt van de beste appelen / schiltse en snijde se in bierendeelen / de klokshuppen daer uyt gebaen / kooftse met kinsfe-wijn in een aerden pot / tot datse dik woxt / doet'er by een goet deel supker / gestooten caneel / poeijer van sandelhout / rooswater / wijft het al te samen met een houet lepel dooz een omgekerde teemg / doet'er in de kofst / en bakse dan in den oven / 't sal goet sijn.</p> <p>1667 - De Verstandige Kok, of de Sorghvuldige Huyshoudster</p>										
<p style="text-align: center;">12. Appeltaart.</p> <p>Beste zure appelen, sijn gesneden, stoof men op met wat boter en suiker, totdat ze half gaar zijn; men legt de korst, met een weinig beschuit bestrooid, in de taartpan, en doet daarop eene laag appelen, die men met kaneel, snippers en sukade bestrooit, benevens gestooten beschuit, in geval de appelen heel sappig zijn, waarna men er een tweede laag opdoet en de korst daarop legt met figuren of reepjes, zoo als hiervoor bij n°. 7 is aangewezen.</p> <p>1870 - Nieuw burger-keukenboek</p>	<p>Appeltaart met vlechtwerk (middellijn ± 18 cm)</p> <table border="0"> <tbody> <tr> <td>½ kg appelen</td> <td>160 g bloem</td> </tr> <tr> <td>15 g krenten en rozijnen</td> <td>120 g boter of margarine</td> </tr> <tr> <td>2 dl water</td> <td>80 g basterdsuiker</td> </tr> <tr> <td>100 g suiker</td> <td>1½ g zout</td> </tr> <tr> <td>geraspte citroenschil</td> <td>¼ ei</td> </tr> </tbody> </table> <p>De appelen schillen, van de klokhuizen ontdoen en in schijfjes snijden. De gewassen krenten en rozijnen en de appelschijfjes bij geselven in het heet water met de suiker en de geraspte citroenschil koken tot de appelschijfjes glazig en de krenten en rozijnen gewelven zijn. De vruchten uit het vocht nemen, laten uitlekken en afkoelen.</p> <p>Van de bloem, de boter, de basterdsuiker, het zout en ¼ ei deeg maken als voor harde Wenertaart (zie blz. 304). Het deeg op een met bloem bestoven tafel, plank of aanrecht uitrollen tot een plak van ± ½ cm dikte. De bodem van een heotoerde springvorm met een ronde plak deeg bedekken en de wand tot op 2/3 van de hoogte met een reep deeg voeren. Een klein deel van het deeg voor het vlechtwerk achterhouden. De vorm met de koude appelschijfjes en de krenten en rozijnen vullen; de bovenste schijfjes appel regelmatig neerleggen. Het overige deeg dun uitrollen en er 8 à 10 reepjes van snijden. Hiervan over het appelvulsel een netwerkje vlechten. Het bovenste randje van de deegwand zonodig recht bijnijden en over het vulsel vouwen, zodat het een afsluitend randje van de taart vormt. Het netwerk en de rand met het overige losgeklopte ei bestrijken. De vorm op een bakblik in een warme oven (± 160° C) plaatsen. De taart gaar en lichtbruin laten worden (± ¾ uur), laten afkoelen en uit de vorm nemen. De suikeroplossing inkoken tot ze stroperig is; de appel hiermee overgieten.</p> <p>1959 - Neerlands kookboek</p>	½ kg appelen	160 g bloem	15 g krenten en rozijnen	120 g boter of margarine	2 dl water	80 g basterdsuiker	100 g suiker	1½ g zout	geraspte citroenschil	¼ ei
½ kg appelen	160 g bloem										
15 g krenten en rozijnen	120 g boter of margarine										
2 dl water	80 g basterdsuiker										
100 g suiker	1½ g zout										
geraspte citroenschil	¼ ei										

Figuur 1. Vier recepten voor appeltaart uit vier verschillende eeuwen]

- (1) Maect u Deech/capt u Appelen cleyne / doetse dan in een Schotel/stroeyter wel Suycker / Caneel en Ghynebeer op/met wat rooswaters/mengetel wel tsamen onder de Appelen/ leght dese spijse in u Deech [...]

Ruim drie en een halve eeuw later begint het meest recente, hierboven afgebeelde recept (uit 1959) met een opsomming van de ingrediënten, waarna de eerste alinea als volgt luidt:

Een steeds minder deskundige lezer?

- (2) De appels schillen, van de klokhuizen ontdoen en in schijfjes snijden. De gewassen krenten en rozijnen en de appelschijfjes bij gedeelten in het hete water met de suiker en de geraspte citroenschil koken tot de appelschijfjes glazig en de krenten en rozijnen gezwollen zijn. De vruchten uit het vocht nemen, laten uitlekken en afkoelen.

Daarna volgt op de alinea (2) in het moderne recept een instructie voor het maken van het deeg, iets wat in het oude recept al in de eerste regel als bekend wordt verondersteld. Beide teksten bevatten een vergelijkbare instructie voor het bereiden van de vulling van de appeltaart. De manier waarop die instructie gepresenteerd wordt, is echter verschillend. In het oude recept worden alle instructieve stappen tot en met het bakken in de oven in één zin weergegeven, onderbroken door Duitse komma's. Het moderne recept is opgedeeld in zinnen en zinsdelen die gemarkeerd worden met punt + hoofdletter, en met komma's. Ook de directieve stijl verschilt in beide recepten: we zien in het oude recept een imperatief met aansprekingen als bijvoeglijke bepaling (*u* is immers *uw!*) en een reeks infinitieven zonder aansprekingen in het moderne recept.

Wie zo naar oude en moderne instructieve teksten kijkt, neemt allerlei verschillen waar die aanleiding vormen tot vragen. Bijvoorbeeld de vraag hoe de zin zich in de loop van de tijd ontwikkelt: van recepten die eerst bestaan uit één lange zin – met imperatieven verbonden door voegwoorden– tot teksten die opgeknipt zijn in een reeks* afzonderlijk gemarkeerde zinnen (Jansen & Lentz, 1998). Of de vraag wanneer in instructies de ontwikkeling van een meer algorithmische stijl plaatsvindt (Jansen & Lentz, 1996). In deze bijdrage beperken we ons tot twee aspecten: segmentatie en detaillering.¹

2. Theoretisch kader

Wij zijn niet de eersten die onderzoek doen naar de geschiedenis van instructieve teksten. Lentz (1998a en 1998b) heeft al eerder gewezen op publicaties met een overzicht van vrouwelijke auteurs in de Engelse Renaissance (Tebaux, 1997), technische auteurs in de 19e eeuw in de VS (Brockmann, 1998), en zelfs het gehele vakgebied van schriftelijke communicatie (Perkinson, 1995). Daarnaast bestaan er vele deelstudies naar historische aspecten van diverse genres, zoals het testament (Bach, 1992), medische teksten (Connor, 1993), technische handboeken (Lodges, 1994), breipatronen (Nordman, 1996), handleidingen (Jansen, 1995; Jansen & Lentz, 1994). En ook naar tekstuele kenmerken van kookboeken is al eerder onderzoek gedaan door Görlach (1992), Liebman Parinello (1996), Norrick (1983), Ruge Schatz (1987), Marschall (1989), Ehlert (1987), en in Nederland Jansen-Sieben (1994), Jansen (1996).

Deze publicaties kunnen in twee groepen worden ingedeeld. Enerzijds is er het weidse gebaar waarmee ons een historische blik in het verleden gegund wordt, zonder nauwkeurige analyses van specifieke documenten. Veel context en weinig tekst, zo zou die benadering samengevat kunnen worden. Anderzijds zijn er publicaties met analyses van instructieve teksten uit het verleden waar interessante observaties aan worden verricht, waarna vervolgens geconcludeerd wordt dat het er vroeger toch echt anders aan toe ging in dit genre. Die benadering is meer anekdotisch van karakter.

In ons onderzoek hebben we het brede gebaar niet geschuwd, door ons wel degelijk te verdiepen in historisch onderzoek naar de geschiedenis van het koken, door exposities te bezoeken waarin we oude keukens en keukeninstrumenten konden zien. Maar de kern van het onderzoek bestaat uit corpusanalyse vanuit een tekstlinguïstisch perspectief met als doel tot generaliserende uitspraken te komen over de ontwikkeling van het genre. Elke tekstuele innovatie in dat ontwikkelingsproces moet echter verklaard kunnen worden in het licht van veranderende verhoudingen tussen auteur en lezer. En het uiteindelijke samenspel van die innovaties kan beschreven worden als een cultureel en maatschappelijk proces van verschriftelijking. In het licht van die ambitie doen we een beroep op drie theorieën: Kintsch' theorie over tekstbegrip, Kellers theorie over taalverandering, en Parkes' theorie over verschriftelijking.

Tekstbegrip

We nemen aan dat een gebruiker van een recept leest om te handelen. Zij weet wat haar doel is (een zelfgebakken appeltaart) en zij weet ook dat zij een aantal handelingen moet verrichten om dat doel te bereiken. Zij weet alleen niet welke handelingen zij in welke volgorde precies moet verrichten. Een dergelijke lezer heeft twee basisbehoeften: begrip van elke handeling afzonderlijk en inzicht in de overgang tussen twee handelingen.

Een voorwaarde voor succes is dat de lezer elke afzonderlijke handeling begrijpt. Anders zou 'De appelen schillen' niet kunnen leiden tot het schillen van de appelen. In Kintsch' (1998) theorie van tekstbegrip construeert de lezer die een tekst onder ogen krijgt een tekstmodel en een situatiemodel. Bij het lezen van het appeltaartrecept bestaat het situatiemodel – afhankelijk van de ervaring en voorkennis van de lezer – uit concepten die verbonden zijn met de ruimte (keuken), de handelingen (deeg rollen, appels schillen), en het einddoel (feestelijk aansnijden van de taart); deze concepten worden geactiveerd door cognities die deel uitmaken van de textbase, die op hun beurt weer het resultaat zijn van de proposities in de tekst. De textbase is dus een weergave van de proposities in de tekst, het situatiemodel bevat de daaraan gekoppelde cognities uit het geheugen van de lezer.

Een van de onderdelen van het situatiemodel is de voorraad ingrediënten die voor het recept nodig zijn. In (1) moet de lezer deze construeren door gericht het hele recept door te nemen. Dat is inefficiënt en riskant. Inefficiënt omdat er een extra leesronde nodig is, waarbij alleen op de ingrediënten wordt gelet. Riskant omdat de lezer bij die reconstructie makkelijk een ingrediënt overslaat. Nu is er een tekstvorm die ervoor gemaakt is om informatie over losse onderdelen efficiënt en risicoloos te communiceren: de tabel of lijst. In het moderne recept zien we dat de schrijver zijn lezers helpt met het identificeren van de benodigde spullen, terwijl dat voorheen een taak was die de lezer moest opknappen.

Nu ligt de volgende ontwikkeling voor de hand. Naarmate schrijvers steeds vaker de ingrediënten voorop zetten, gaan lezers verwachten dat een recept begint met een opsomming van de benodigde ingrediënten. Er is een verschuiving opgetreden in de wederzijdse verwachtingen van schrijver en lezer, een verschuiving die de vorm van een genreconventie heeft aangenomen. In termen van Kintsch: de conventie is onderdeel geworden van het tekstmodel dat de lezer naast het situatiemodel eveneens activeert als hij een kookboek van de plank haalt.

Deze innovatie kan alleen begrepen worden vanuit het inzicht dat functioneel schrijven voor een belangrijk deel bestaat uit het anticiperen op lezersproblemen. Oftewel, aan elke geslaagde innovatie ligt een identificatie door de schrijvers ten grondslag van een pro-

Een steeds minder deskundige lezer?

bleem dat lezers ook echt ervaren. Daarmee komen we op een tweede invalshoek van waaruit processen van taalverandering verklaard kunnen worden.

Taal- en tekstverandering

Onderzoek naar de ontwikkeling van instructieve teksten is dus in wezen onderzoek naar veranderingen in de manier waarop schrijvers en lezers via teksten hun verwachtingen op elkaar afstemmen. Dat veranderingsproces kan het best beschreven worden met behulp van de theorie over taalverandering zoals die ontwikkeld is door Keller (1990). Een vernieuwing in een genreconventie verschilt in wezen niet van een taalverandering: beide kunnen getypeerd worden als eenzelfde type verschijnsel waarin Keller twee aspecten onderscheidt: enerzijds is elke uiting, en elke tekst, het product van intentioneel handelen van een enkel individu. Anderzijds kan die uiting een sociaal proces tot gevolg hebben dat op zichzelf niet beoogd is, maar als een causaal gevolg gezien moet worden van een nieuwe reeks intentionele handelingen. In Lentz (1997) wordt deze theorie gedemonstreerd voor de ontwikkeling van het zelf-identificatiepatroon in openingen in Nederlandse telefoongesprekken. Elk proces van taalverandering wordt volgens die benadering beschreven door op de volgende drie vragen antwoord te geven:

- Welke motieven en intenties liggen ten grondslag aan het handelen van een individuele auteur?
- Welk proces is het gevolg van een veelvoud van dergelijke individuele handelingen?
- Wat is het resultaat van dat proces?

Keller maakt duidelijk dat een verandering in taalgedrag geen individueel gegeven is, maar als een sociaal fenomeen gezien moet worden, waar altijd individuele intenties een belangrijke rol spelen; die intenties zijn echter niet gericht op het veranderen van een conventie maar op het realiseren van een doel in een concrete situatie. Wanneer het gekozen taalmiddel in vergelijkbare situaties voor vergelijkbare doelen nagevolgd wordt kan vervolgens een conventie ontstaan, die in de context van schriftelijke communicatie leidt tot een verandering in lezersverwachtingen. Doorslaggevend is niet het experiment van de geniale enkeling, maar het feit dat iets nieuws begrepen, aanvaard en nagevolgd wordt.

Verschriftelijking

Een lezer uit de klassieke oudheid zou er niet van opgekeken hebben als de tekst zijn zinnen eheeldatwilzeggenzonderenigemarkeringmetbehulpvanlettertekensspatiestussenwoordenwitregelsofbijvoorbeeldhoofdlettersenkleineletterszouzijnvormgevendekunstvanhetlezenbestondtoenimmersnietalleenuithetbegrijpenvandewoordbetekenissenmaarvooraloekuitthetidentificerenvandeoordeenhedenindetekst. De schrijver uit de klassieke oudheid die geen woorden van elkaar scheidde, verwachtte van de lezer dat die –alvorens de tekst hardop te lezen, zoals vroeger gebruikelijk was – de moeite nam om in de fase van de *prelectio* allereerst de tekst te interpreteren, en dat was in eerste instantie een kwestie van *divisio* – het onderverdelen in zinvolle eenheden zoals woorden en zinnen, aldus Parkes (1992) in zijn monumentale *Pause and Effect*. In gedachten plaatsten lezers tekens in de tekst, bijvoorbeeld na elk woord een schuin streepje. Het begin van de geschiedenis van interpunctie en tekstmarkering ligt volgens Parkes in de fase waarin docenten hun leerlingen een handje helpen, door teksten voor te leggen die zij zelf al van zulke markeringen voorzien hadden. In een nog weer latere fase nemen auteurs (meestal zelf ook *grammatici*) die taak zelf op zich, vermoedelijk uit vrees dat hun tekst anders verkeerd gelezen zou worden.

In dit voorbeeld zien we een principe dat cruciaal is voor de geschiedenis van de tekst: de schrijver neemt de lezer een taak uit handen. Dat principe helpt ons te begrijpen waarom er bijvoorbeeld in recepten lijsten komen met ingrediënten die nodig zijn voor de bereiding van het gerecht, terwijl voorheen de lezer zelf de tekst moest napluizen op de benodigde ingrediënten.

Parkes (1992) ontwikkelt een theorie die betrekking heeft op een proces dat met de term "verschriftelijking" aangeduid kan worden. Daarmee bedoelt hij een proces waarin de tekst in de loop van de tijd steeds duidelijker een zelfstandige plaats krijgt in de communicatie. Was de tekst in vroeger tijden vooral de neerslag van de verklanking van het gesproken woord – in later tijden gaat de tekst meer en meer een zelfstandige functie vervullen die op den duur slechts bij uitzondering nog een relatie onderhoudt met een verklanking door een lezer. Teksten gaan een eigen leven leiden in een maatschappij waarin geschreven documenten een steeds belangrijker rol spelen. Daartoe moeten lezers voor allerlei taken teksten raadplegen en bestuderen, zonder die ooit te verklanken. Een manifestatie van dat proces van verschriftelijking is de toenemende hoeveelheid tekens, waarmee auteurs in de tekst voor lezers markeringen aanbrenge. In de kern valt het proces van verschriftelijking samen met het proces waarin schrijvers taken van lezers overnemen: op die manier wordt immers kennis van lezers geëxternaliseerd in teksten. Hoewel het materiaal van Parkes dateert van de klassieke oudheid tot de vroege Middeleeuwen, is zijn theorie uitstekend bruikbaar voor het verklaren van processen die plaatsvinden in de periode van de Middeleeuwen tot nu. Ook het werk van auteurs als Ong (1982) en Eisenstein (1979) is in dit verband relevant. Zij beschrijven het proces van verschriftelijking vanuit een iets ruimer cultureel en maatschappelijk perspectief.

Samenvattend kunnen we stellen dat onderzoek naar aspecten van historische ontwikkeling in tekstconventies drie theoretische niveaus kent. Er is het individuele cognitieve niveau van de lezer die een tekst probeert te begrijpen en de schrijver die op lezerinterpretaties anticipeert; voor dat niveau werken we met de theorie van Kintsch. Er is het sociale proces dat het gevolg is van reeksen individuele handelingen die tot nieuwe conventies leiden. Voor dat niveau werken we met de theorie van Keller. Ten slotte stellen we dat dit proces getypeerd kan worden in termen van verschriftelijking, waarmee we een specifiek cultureel en maatschappelijk fenomeen typeren.

Ons onderzoek is gericht op twee aspecten van tekstontwikkeling: recepten in kookboeken lijken in de loop van de tijd omvangrijker en meer gefragmenteerd te worden. Wat de omvang betreft luidt de vraag wat voor soort informatie tegenwoordig in recepten verstrekt wordt die vroeger verzwegen werd. Is de toename van het aantal woorden een gevolg van een toenemende detaillering van de beschrijving van eenzelfde hoeveelheid handelingen? Of is het een kwestie van meer en andere handelingen beschrijven voor hetzelfde gerecht? Wat betreft de fragmentering luidt de vraag: hoe worden in recepten overgangen tussen fasen in het handelingsproces gemarkeerd en hoe worden overgangen tussen handelingen binnen een fase gemarkeerd? Daarbij zijn we uiteraard met name geïnteresseerd in de vraag of er een ontwikkeling zichtbaar is in de verschillende middelen die voor fragmentering worden ingezet.

3. Fragmentering

Wie fragmentering in instructieve teksten analyseert, kan niet zonder kennis van de werkelijkheid waar de tekst betrekking op heeft. De vraag luidt immers in hoeverre de tekst eenheden van elkaar onderscheidt en markeert die in de uitvoering van de handelingen ook zinvol van elkaar onderscheiden kunnen worden. Weerspiegelt de fragmentering in de tekst een ordening in handelingen zoals die in de praktijk voor de hand ligt? Voor de beantwoording van die vraag moeten we een beroep doen op onze kennis van de werkelijkheid, want zonder die kennis kan het handelingsproces niet zinvol in fasen onderverdeeld worden. Een bijkomende complicerende factor voor historisch onderzoek naar fragmentering is dat dit handelingsproces door de tijd heen zo weinig mogelijk mag veranderen. Daarom hebben we gezocht naar een instructie voor een gerecht dat al vijfhonderd jaar lang in de Nederlandse culinaire geschiedenis bestaat: appeltaart. Op grond van onze kennis van de werkelijkheid kunnen we het handelingsproces dat in deze teksten beschreven wordt, onderverdelen in verschillende fasen die in principe bij elke bereiding doorlopen moeten worden. Daarbij geldt als criterium de eenheid van object en plaats: de handelingen die aan één en hetzelfde object op één en dezelfde plaats verricht moeten worden, rekenen we tot één fase. Het schillen van de appels en het koken van de appels hebben weliswaar betrekking op hetzelfde object, maar de plaats van handeling verandert; daarom maken we daar een onderscheid tussen twee fasen. Aldus komen we tot de volgende fasering van het proces:

- 1 ingrediënten verzamelen
- 2 appels schillen, snijden
- 3 appels koken,
- 4 aan appels kruiden en andere ingrediënten toevoegen
- 5 maken van het deeg voor bodem en rand
- 6 de taart vullen
- 7 bakken.

We veronderstellen dat in de historische ontwikkeling van het recept de segmentgrenzen het eerste zullen opduiken bij de belangrijkste fase-overgangen. Zo'n belangrijke fase-overgang is die tussen 4 en 5. Daar immers verlaat de kok de bereiding van de appelvulling om zich aan het deeg te gaan wijden. En het is inderdaad precies op deze plaats dat de enige alinea-markering in de meest recente tekst in figuur 1 is aangebracht. Met behulp van een corpus instructies voor een en hetzelfde proces, plus onze kennis van de werkelijkheid van dat proces, kunnen we dus nagaan in hoeverre de ontwikkeling van markering in die teksten overeenkomt met de fasering van het handelingsproces.

Maar ook binnen elke fase is sprake van overgangen tussen handelingen. In het eerder genoemde recept uit 1954 zien we verschillende overgangsmarkeringen in (1).

(1) De appels schillen, van de klokhuisen ontdoen en in schijfjes snijden.

Deze drie handelingen (alle deel uitmakend van de tweede fase) worden van elkaar onderscheiden met behulp van een komma en het voegwoord *en*. Deze laatste markering met *en*

onderscheidt niet alleen het 'in schijfjes snijden' van de voorgaande handeling, maar het is ook een aankondiging dat de reeks ten einde loopt. De daarop volgende handelingen maken deel uit van de derde fase waarin de ingrediënten gekookt worden:

De gewassen krenten en rozijnen en de appelschijfjes bij gedeelten in het hete...

Deze nieuwe fase wordt onderscheiden van de voorgaande door middel van een nieuwe zin die gemarkeerd wordt met punt + hoofdletter. Er zijn dus zowel markeringen van overgangen van handelingen *binnen* fasen, als markeringen van overgangen *tussen* fasen. Op grond van onze verwachting dat belangrijke overgangen eerder gemarkeerd worden, voorspellen we dat in de historische ontwikkeling eerst tussen de fasen gemarkeerd wordt en pas later binnen de fasen. Bovendien verwachten we dat zwaardere markeringsmiddelen eerst gebruikt worden voor het markeren tussen fasen en later voor het markeren binnen fasen, zodra nieuwe markeringsmiddelen voor de overgangen tussen fasen worden ingezet. Stel bijvoorbeeld dat eerst de markering met punt + hoofdletter wordt ingezet voor het markeren tussen fasen en later wordt daarvoor de regel wit gebruikt als zwaarder middel. Dan schuift dat eerder gebruikte middel door naar een niveau lager voor de markering van overgangen binnen de fasen.

Overgangen tussen handelingen kunnen gemarkeerd worden met grafische elementen (zoals leestekens, regels wit, blokjes en nummers) en met verbale elementen (zoals *daarna*, *vervolgens*, *tenslotte*). Met behulp van de theorie van Parkes over verschriftelijking, veronderstellen we dat instructieve teksten voorheen in een meer orale cultuur functioneerden en langzamerhand een zelfstandige rol als schriftelijk medium gaan innemen. Dat wekt de verwachting dat er een verschuiving optreedt in het markeren van overgangen met verbale elementen (bijvoorbeeld het voegwoord *en*) naar het markeren met grafische middelen (bijvoorbeeld punt + hoofdletter).

Analysemethode

De methode van analyse verliep als volgt. Allereerst is een overzicht gemaakt van alle markeringsvormen die in de recepten gevonden zijn, waarbij een onderscheid gemaakt is tussen grafische en verbale middelen. De verbale middelen zijn onderscheiden in:

- bijwoord (bv. *dan*) en voornaamwoordelijk bijwoord (*daarna*);
- nevenschikkend voegwoord (*en*);
- onderschikkend voegwoord (*terwijl*);
- recapitulerende bijzin (*Als dye appelen dus ghesneden zijn met cleynen stucken*).

In een analyseschema is vervolgens voor elke tekst per handelingsfase aangegeven welke markeringen er binnen die fase worden geboden om handelingen van elkaar te onderscheiden, welk middel daarvoor gehanteerd wordt (verbaal of grafisch) en welke functie dat middel vervult (markering van overgang binnen of tussen fasen). In figuur 2 volgt een voorbeeld van die werkwijze voor het eerste fragment uit het oudste recept voor een appeltaart, zoals dat te vinden is in het *Notabel boecxken van cokeryen* (1510).

Een steeds minder deskundige lezer?

Neemt appelen die alder best breken die suldy scellen
ende wel cleyne sniden *Maer* wacht datter gheen
 carnen ofte sloechuysen in en vallen want die carnen
 souden dye gheheele taerten bederven. *Als dye appe*
len dus ghesneden zijn met cleynen stucken So suldi
 dien rant van der selver taerten vullen tot boven toe
 al vol *Dan* suldi dair op maken

<i>Analysevoorbeeld van markeringen van handelingsovergangen</i>			
<i>fase</i>	<i>markering</i>	<i>vorm van markering</i>	<i>functie</i>
appels schillen en snijden	tussen fasen	hoofdletter: "Neemt ..	Aankondiging van eerste handeling
	binnen fase	nevenschikkend voegwoord <i>ende</i>	aankondiging van de laatste in een reeks
	binnen fase	spatie + hoofdletter + nevenschikkend voegwoord <i>Maer</i>	aankondiging van waar- schuwung
de taart vullen	tussen fasen	punt + hoofdletter + onderschikkend voegwoord + woordgroep + bijwoord van tijd + hoofdletter <i>Als dye appelen ... So ...</i>	Beschrijving van een gewenste toestand als beginsituatie van volgende fase
	binnen fase	hoofdletter + bijwoord van tijd <i>Dan suldi ...</i>	aankondiging van nieuwe handeling

Figuur 2. *Analyseschema voor fragmentering in instructieve teksten*

Wanneer we dit recept vergelijken met de eerder genoemde lijst met bereidingsfasen, dan blijkt dat de eerste fase (opsommen van de ingrediënten) en de fasen 3 tot en met 5 (appelen koken, ingrediënten kruiden, deeg maken) er niet in voorkomen. De overgang binnen fase 2 naar de waarschuwing voor pitten in de taart wordt gemarkeerd met behulp van een nevenschikkend voegwoord als verbaal middel, en een hoofdletter zonder dat daar een punt aan voorafgaat. De overgang naar de volgende fase wordt krachtiger gemarkeerd met als tekens de punt + hoofdletter, en vervolgens een recapitulerende bijzin met als functie de uitgangssituatie te benoemen waaraan voldaan moet zijn alvorens de lezer kan beginnen met de eerste handeling in die fase van het proces. Aldus is voor elke handelingsovergang in een datamatrix vastgelegd:

- binnen welke fase die gelokaliseerd is,
- of het een markering is van een overgang naar een volgende handeling *binnen* die fase of naar een volgende fase,
- met welke vorm die markering plaatsvindt, en
- wat daar de functie van is.

Corpus

Deze analyse is uitgevoerd op een corpus van in kookboeken verschenen recepten uit de periode 1510 tot heden. Uiteraard is daarbij de vraag aan de orde hoe groot het corpus moet zijn wanneer we tot uitspraken willen komen over een periode van bijna vijfhonderd jaar. Voor de periode van de eerste decennia ligt dat anders dan voor recente kookboeken: de hoeveelheid beschikbare kookboeken uit de zestiende eeuw staat immers in geen verhouding tot die van de twintigste eeuw. Wij hebben gebruik gemaakt van een corpus kookrecepten dat de afgelopen jaren in Utrecht is opgezet. Dit betreft uitsluitend gedrukte teksten. De verzameling vond plaats op basis van de bibliografie van Landwehr (1995) en de daarna verschenen toonaangevende *Bibliotheca Gastronomica* van Witteveen en Cuperus (1998). Met behulp van deze bibliografieën is door menige student in het kader van een onderzoekscollage en van scriptie-onderzoek materiaal verzameld.

In een eerste fase van het onderzoek is een selectie gemaakt van 258 recepten voor een beperkt aantal gerechten (voornamelijk appeltaart, kip, wild, pastei). Dit materiaal is geanalyseerd op onder andere het *alinea*-gebruik en de omvang, maar ook op directieve stijl, zichtbaarheid van de lezer, en toegankelijkheid. Een verslag van deze fase van het onderzoek is te vinden in Feenstra (1998a). Wij zullen aan dit corpus in het vervolg refereren met het *ruime corpus*. Dit corpus is als volgt samengesteld:

Periode	aantal recepten	aantal boeken
1475-1600	50	6
1600-1700	26	4
1700-1800	40	12
1800-1900	42	13
1900-2000	100	35
Totaal	258	70

Figuur 3: samenstelling van het ruime corpus

Voor een meer gedetailleerde analyse is een subcorpus geselecteerd met uit elke eeuw drie teksten (behalve uit de 17e eeuw: daar werden twee teksten gevonden) die een recept bevatten voor het bakken van een gewone appeltaart. Dat leverde veertien recepten op met daarin 180 gemarkeerde handelingsovergangen. Deze selectie duiden we in het vervolg aan met het *beperkte corpus*. Onzeker is uiteraard of die selectie niet te krap is om de historische complexiteit van de ontwikkeling recht te doen (zie Biber e.a., 1998).

Resultaten

Allereerst kijken we naar de ontwikkeling van *alinea*'s. De analyse van het *ruime corpus* met 258 recepten laat zien dat tot 1800 vrijwel alle recepten uit één *alinea* bestaan. In 1724 verschijnt het eerste recept met *alinea*'s. Maar dat experiment vindt blijkbaar geen navolging. We moeten een halve eeuw (tot 1778) wachten voordat de *alinea* weer gebruikt gaat worden. Overigens wordt de *alinea* dan alleen gebruikt om de tekst met instructies voor het gerecht af te grenzen van andere componenten zoals alternatieve bereidingen of tips om het gerecht te serveren. Tweederde van de teksten uit de negentiende eeuw bestaan nog steeds uit één *alinea*, maar vanaf 1900 bevat bijna de helft van de teksten één of meer *alinea*'s. Niet alleen verandert de frequentie van de *alinea*-aanduiding, ook de manier waarop de *alinea*

Een steeds minder deskundige lezer?

gemarkeerd wordt, is aan verandering onderhevig. In eerste instantie werd een nieuwe alinea aangegeven door een inspringing aan het begin van het tekstblok. Het gebruik van inspringingen laat in de eerste vier eeuwen van de onderzoeksperiode een stijging zien, waarna het gebruik ervan in de 20e eeuw fors afneemt. De markering door witregels toont een tegenovergestelde ontwikkeling. In de eerste vier eeuwen kan in driekwart van de kookrecepten nauwelijks een witregel worden gesignaleerd, maar vanaf 1900 bevat ruim 8 op de 10 recepten één of meerdere witregels. Het is goed denkbaar dat beide ontwikkelingen met elkaar in verband staan: door het gebruik van witregels als alinea-aanduiders kan het gebruik van inspringingen achterwege worden gelaten. De wijze van markering van alinea's laat dus een ontwikkeling zien van in eerste instantie een inspringing, dan een inspringing + witregel, en uiteindelijk naar het gebruik van een witregel.²

Recepten worden niet alleen meer opgedeeld in alinea's, ook binnen die alinea's zien we een toenemende fragmentering in kleinere eenheden, zoals *zinnen* en *deelzinnen*. We kunnen drie stadia onderscheiden. In het eerste stadium, dat samenvalt met de 16de eeuw, wordt er geen systematisch gebruik gemaakt van leestekens. Elk leesteken kan verschillende functies vervullen en elke overgang tussen fasen of handelingen kan, maar hoeft niet, gemarkeerd te worden met een leesteken. Dat blijkt wel uit de volgende fragmenten uit het *Notabel Boekxken*, met respectievelijk geen interpunctie (1), alleen hoofdletter (2), alleen punt (3), combinatie van punt en hoofdletter (4) en van dubbele punt en hoofdletter (5):

- (1) ende laetse so backen alsse ghebacken is so suldise uut doen
- (2) vullen tot bovens toe al vol Dan suldi dair op maecen eenen scheel
- (3) minghele met azijne dan doeghet al tsamen sieden...
- (4) om hem goede verwe te gheven. Dese specien suldy
- (5) totdat cleyn gaetkens worpt. Dan bacxse wel in raepsmout

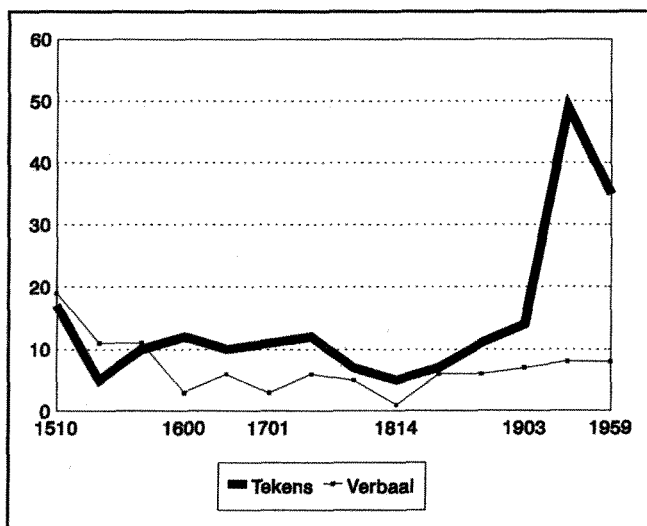
Dit stadium eindigt aan het einde van de 16de eeuw, als er een leesteken wordt gekozen dat voor segmentatie op alle niveaus dient: de (Duitse) komma:

- (6) Neemt vijfthien/ofte seshien appelen/ ende maecter goede Palmeye af/

Het derde en laatste stadium ontwikkelt zich vanaf 1650 tot heden: de komma blijft in gebruik, maar alleen voor kleinere eenheden (instructieve stappen of onderdelen daarvan). Voor de markering van grotere overgangen worden andere leestekens, zoals de puntkomma en de punt steeds meer gebruikt.

Bijzondere aandacht verdient de verhouding tussen leestekens en verbale afbakeningsmiddelen. Voor het *beperkte* corpus bestaat tweederde van alle geregistreerde markeringen uit leestekens. De meest gebruikte vorm is de komma (inclusief de Duitse komma '/'), die bij een kwart van alle handelingsovergangen gekozen wordt. Een andere frequent gekozen manier om een handelingsovergang te markeren is de punt + hoofdletter (20%). Van de verbale middelen is het nevenschikkend voegwoord (20%) populair, met name *ende/en*. In de

loop van de onderzoeksperiode verandert de verhouding tussen beide markeringsmiddelen: terwijl het gebruik van de verbale middelen constant blijft neemt het gebruik van de tekens toe. Dat is een bevinding die overeenkomt met de verwachtingen zoals we die eerder geformuleerd hebben.

Figuur 4. Ontwikkeling in het gebruik van grafische tekens en verbale middelen in absolute aantallen in recepten voor appeltaart (beperkt corpus) van 1510 – 1959

De stijging van het gebruik van grafische middelen begint rond 1900 en komt grotendeels voor rekening van de punt + hoofdletter (in het onderzoekscorpus komt de punt bijna altijd in combinatie met de hoofdletter voor). Hoe valt dit resultaat te beschrijven in termen van Kintsch en Keller? Aan het begin van dit proces staat een individuele auteur – bijvoorbeeld die van de tekst uit 1903 – die de volgende instructie formuleert:

Bereiding. Kneed de bloem, de boter, de suiker, de geraspte citroenschil en 2 eieren door elkaar; zet het daarna 1/4 uur op een koele plaats om te bekoelen. Rol het deeg uit en [...]

Dit recept is al voorzien van een aparte lijst met ingrediënten, afgedrukt in een lijst boven het recept. Vandaar het cursieve kopje “Bereiding”. Het is het eerste recept waarin komma’s direct met elkaar samenhangende handelingen verbinden en de combinatie van punt + hoofdletter exclusief gebruikt wordt om dergelijke reeksen van elkaar te onderscheiden. Met die ingrepen laat deze auteur zien dat zij innovatief is in het markeren van eenheden. Zij creëert als het ware een nieuwe macrostructuur voor de lezer waarmee het recept wordt verdeeld in voorbereiding (Ingrediënten verzamelen) en bereiding, en binnen de bereidingsfasen de subfasen worden gemarkeerd. Zij begint het recept met de bereiding van het deeg. De eerste punt + hoofdletter verschijnt op een markante plaats, namelijk daar waar tijd, plaats en type handeling veranderen:

Een steeds minder deskundige lezer?

- een wachttijd van een kwartier is afgelopen;
- de locatie verandert: van de koele plaats naar het aanrecht;
- er is een nieuw instrument nodig (de deegroller).

Dan vervolgt het recept aldus:

[...] Rol het deeg uit en bedek er den bodem en den wand van een springvorm mede. Maak purée van de appelen [...]

In de eerste overgang volstaat de auteur met de markerings door *en*: er is nu geen sprake van een wachttijd, de locatie verandert minder ingrijpend, maar er is wel een nieuw instrument nodig. Bij de daarop volgende overgang plaatst de auteur een punt; dit is een markante plaats omdat er sprake is van een overgang naar een geheel nieuwe fase, met andere ingrediënten, en een andere locatie (op het vuur) .

[...] en vermeng ze met de suiker, de even opgekookte krenten en de gemalen amandelen. Vul hiermede den vorm en [...]

In termen van de macrostructuur van het recept is hier opnieuw een cruciale plaats aan de orde: de punt + hoofdletter markeren een overgang van twee voorbereidende fasen (deeg maken en ingrediënten bereiden) naar de nieuwe fase waarin verwezen moet worden naar de eerder met deeg gevulde vorm, teneinde daar de ingrediënten aan toe te voegen.

Opmerkelijk vinden wij het volgende gegeven: weliswaar zijn de kookrecepten – gemeten in *absolute* getallen – meer markeringen van handelingsovergangen gaan bevatten, maar *relatief* gezien is het aantal markeringen vrijwel gelijk gebleven: op gemiddeld vijf woorden is voor de gehele onderzoeksperiode gemiddeld één markering gevonden. Dit betekent dat de schrijvers uit vroeger tijden in hun instructieve teksten handelingsovergangen niet minder markeerden dan hedendaagse schrijvers, maar dat zij daar andere middelen voor gebruikten: in oudere teksten zien we meer verbale elementen en minder grafische tekens. Bovendien wordt de systematiek van het markeren van overgangen meer systematisch en meer verfijnd. Moderne auteurs gebruiken immers verschillende tekens om verschillende typen overgangen te markeren, terwijl voorheen een en hetzelfde teken verschillende functies kon vervullen. Dat is precies het verschriftelijkingsaspect dat we hierboven beschreven hebben.

4. Detaillering

Kookboekenschrijvers hebben steeds meer woorden nodig, dat wordt al bij een oppervlakkige blik op het corpus duidelijk. De teksten worden langer. In de analyse van het *ruime* corpus bleek dat de recepten uit de periode 1500 – 1900 tussen de 80 en 100 woorden bevatten, terwijl na 1900 het gemiddeld aantal woorden oploopt tot 155. Waarvoor dient die toename? Als het handelingsproces zelf niet complexer wordt, waarom wordt de tekst dan omvangrijker? Voor de analyse van de fragmentering is van elk recept uit het *beperkte* corpus geteld uit hoeveel woorden het bestaat en hoeveel handelingen en fasen

erin beschreven worden.³ Die gegevens maken het mogelijk een nadere analyse uit te voeren op het aspect van de detaillering. Daartoe is in termen van Kintsch een volledig tekstmodel ontwikkeld met alle mogelijke instructieve proposities die deel uit kunnen maken van een appeltaartrecept. Het is een weergave van alle handelingen die in de loop der eeuwen zijn beschreven voor het maken van een appeltaart, gebaseerd op het beperkte corpus.

De analyse maakt duidelijk dat er rond 1903 een omslagpunt is in het corpus. Niet alleen wat betreft het aantal woorden, maar ook wat betreft het aantal instructieve proposities. Zo blijkt dat in alle recepten van voor 1903 tussen de zeven en dertien instructieve proposities geformuleerd zijn, terwijl de jongere recepten alle tussen de 19 en 32 instructieve proposities bevatten. Per fase is berekend of er een correlatie is tussen het jaartal van het recept en het aantal handelingen. De verwachting was: hoe ouder het recept des te minder instructieve proposities. Dat bleek voor drie bereidingsfasen het geval te zijn:

- het bereiden van de vulling (correlatie 0.57, $p=0.021$)
- het bereiden van het deeg (correlatie 0.60, $p=0.014$)
- het samenvoegen vulling/deeg (correlatie 0.62, $p=0.010$)

Voor die drie bereidingsfasen is er dus een verband tussen het jaartal van publicatie en het aantal beschreven instructieve proposities. Om welke handelingen gaat het nu in die fasen? Hieronder volgt een overzicht van handelingen die in alle recepten voorkomen en dus min of meer de basis lijken te vormen van de procedure (links) en (rechts) de instructies die met name in jongere recepten frequent zijn

Basisinstructies

- schil de appels
- snijd ze in schijfjes
- kook de ingrediënten voor de vulling
- vul de vorm
- bak de taart

Nieuwere instructies

- was de krenten en rozijnen
- smelt de boter
- kneed de massa
- bestrooi de tafel met bloem
- rol het deeg uit
- vet de vorm in
- bedek bodem en rand met deeg
- vouw het deeg over de rand van de vorm
- kluts een ei
- bestrijk het deeg met ei
- laat afkoelen
- neem taart eruit

Figuur 5: Een overzicht van handelingen die in alle recepten voorkomen (links, criteriumwaarde: in meer dan 60% van het beperkte corpus) en handelingen die met name in modernere recepten beschreven worden (sinds 1900 met als criteriumwaarde maximaal 17% voor 1900 en minimaal 75% na 1900 in het beperkte corpus).

De instructies in de linkerkolom kunnen beschouwd worden als het basisschema van de gehele procedure. Waarom maken die proposities nu deel uit van de basisprocedure? Spreekt het niet vanzelf dat voor een appeltaart appels geschild en gesneden moeten worden? Geen verstandig mens zal toch ongeschilde, hele appels in de vorm gooien? De functie van deze proposities is echter niet: voorkomen dat de taakuitvoerder ze vergeet uit te voeren, maar:

Een steeds minder deskundige lezer?

houvast bieden. Ze functioneren in termen van Kintsch als retrieval cues die de overige proposities uit de knowledge base van de ervaren appeltaartbakker activeren. En dat zijn met name de proposities aan de rechterkant van het schema. Deze constatering leidt misschien tot een nieuwe definitie van de instructieve taalhandeling. Het is niet zo dat in de linkerkolom kennis beschreven wordt die de lezer nog niet tot zijn beschikking heeft, en dat is toch de gangbare omschrijving van de instructieve taalhandeling. De retrieval-functie impliceert een uitbreiding van de omschrijving: van kennis die niet aanwezig is naar het activeren van kennis die wel in het lange termijngeheugen, maar niet onmiddellijk in het werkgeheugen beschikbaar is.

In de rechterkolom met nieuwere instructies vinden we drie handelingen die misschien het gevolg zijn van een nieuwe manier van werken: het wassen van rozijnen werd vroeger misschien overbodig geacht, en het klutsen van een ei en bestrijken met eigeel is misschien ook een nieuwigheid. Maar de overige handelingen, zoals het bestrooien van de tafel met bloem, het invetten van de vorm en het laten afkoelen zijn vermoedelijk zo oud als de appeltaart zelf, ze werden echter niet verwoord in de tekst. Dit zijn instructies die moderne auteurs als noodzakelijk beschouwen, terwijl men er vroeger vanuit ging dat de lezers die kennis als vanzelf activeerden wanneer zij bijvoorbeeld “maect u deegh” in de eerste zin lazen.

5. Verklaring

We hebben gezien dat recepten voor het bakken van appeltaart in de loop der jaren meer gefragmenteerd en meer gedetailleerd worden. Die ontwikkeling vindt met name plaats rond de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw. Hoe kunnen we deze innovatie nu beschrijven en verklaren in het licht van het theoretisch kader dat we aan het begin van dit artikel geschetst hebben?

Het kookboek (uit het beperkte corpus) dat als eerste blijkt geeft van een sterke fragmentering is verschenen in 1903. Opmerkelijk is dat dit boek⁴ gepubliceerd is voor een van de kookscholen die rond de eeuwwisseling in Nederland populair werden en waar nieuwe kookboeken voor geschreven werden. Dienstmeisjes werden hier opgeleid tot een goede kokkin van de huisvrouw. Het onderwijs werd voornamelijk verzorgd door vrouwen, het publiek bestond uit vrouwen, en de context was duidelijk die van schoolse instructie. Daarmee verandert de context waarin het kookboek gebruikt wordt ingrijpend. Het is zeer goed denkbaar dat de auteur in die context een versterkt besef had van doel en publiek van de tekst, al was het alleen maar omdat zij direct in de kooklessen feedback kreeg op de kwaliteit van de instructie. Bovendien zal het kookboek in deze context onmiskenbaar de functie vervullen die het tegenwoordig vervult: onmiddellijk beschikbaar naast de kookinstrumenten, waardoor de verbinding tussen lezen en handelen direct ontstaat. In die context ontstaat een nieuwe vorm van lezen: het *schakelend lezen* waarbij telkens een stukje tekst gelezen wordt, vervolgens gehandeld wordt, en daarna de lezer zich weer op de tekst richt. Het is goed denkbaar dat de invoering van de alinea als instructief markeringsmiddel⁵ voortvloeit uit een nieuwe behoefte van die schakelende lezer aan markeringsmiddelen om precies terug te kunnen keren op de plaats in de tekst waar de volgende instructies beschre-

ven zijn. Deze behoefte aan schakelen groeit niet alleen als gevolg van een verandering in tekstgebruik, maar ook als gevolg van een ontwikkeling in de tekst zelf: de recepten worden tegelfdertijd steeds langer. Hoe groter de massa tekst, des te groter de behoefte aan markeringsmiddelen.

Kortom, de nieuwe kooksituatie in een veranderende instructieve context deed vermoedelijk een nieuwe behoefte ontstaan aan andere kookboeken die beter toegesneden waren op die veranderde omstandigheden. De individuele intentie van een enkele auteur om met behulp van extra fragmentering (en dan met name door middel van een scherpere markering van samenhangende handelingen in één zin) de kookinstructie te optimaliseren, en tegelijkertijd te detailleren door meer instructieve proposities te formuleren, kan verklaard worden door het ontstaan van deze nieuwe context:

- de leessituatie verandert van een donkere, rokerige keuken met open vuur naar een ruimere omgeving met meer licht en hygiëne;
- het publiek verandert van de ervaren huisvrouw die aan de eveneens ervaren, maar ongeletterde kok een recept voorleest naar jonge onervaren meisjes die de fijne kneepjes van het koken nog moeten leren.

De combinatie van deze beide veranderingen bewerkstelligt dat het kookboek een plaats verovert in de keuken en aldaar *tijdens het koken* gelezen wordt in plaats van *voorafgaand aan het koken*, met als gevolg een toenemende fragmentering teneinde het schakelen tussen lezen en koken te vergemakkelijken. Gesteld dat er maar één kookschool in Nederland bestond en de kookboeken voor die school verder geen verspreiding kregen, dan zou de innovatie misschien onopgemerkt zijn gebleven. Maar in alle grote steden werden kookscholen opgericht, en de kookboeken werden ook buiten die scholen verspreid via de boekwinkel. Zij werden positief gewaardeerd, getuige de reeksen herdrukken, hetgeen extra inkomsten voor auteur en uitgever opleverde. Geen wonder dat deze innovatie navolging kreeg, niet in de laatste plaats omdat vanuit een cognitief perspectief verklaarbaar is dat een scherpere markering van onderling samenhangende proposities in de tekst de verwerkbaarheid van die tekst verhoogt, en dus een positieve prikkel veroorzaakt bij lezers van de tekst. Zo wordt een reeks individuele intenties van enkele auteurs langzamerhand een sociaal fenomeen, waarin via een proces van navolging een nieuwe conventie ontstaat van beter gefragmenteerde en meer gedetailleerde kookboeken. Dit proces van toenemende fragmentering met grafische middelen is onderdeel van het culturele proces van verschriftelijking.

Maar ook de toenemende detaillering past in het beeld van de verschriftelijking. Deze ontwikkeling kan in termen van de theorie van Kintsch als volgt geformuleerd worden. In de oudere teksten activeerden de proposities P1 tot en met P5 in het werkgeheugen van de lezer/voorgelezene cognities C1 tot en met C5 in het werkgeheugen, die vervolgens op hun beurt de daarmee verbonden andere cognities C6 tot en met C20 in het lange termijngeheugen activeerden die deel uitmaakten van de knowledge base van de lezer. Na activatie vormden die cognities samen het situatiemodel waarmee de appeltaart gebakken kon worden. Het zwakke punt in deze keten is de automatische activering van de cognities in het lange termijngeheugen. De auteur van het kookboek voor de kookschool vertrouwde er niet op dat ze bij haar onervaren kookleerlingen op dat automatisme mocht rekenen. In de nieuwere teksten voegden auteurs dus een of meer van de cognities C6 tot

Een steeds minder deskundige lezer?

en met C20 aan de textbase toe. Die latere auteurs maken als het ware een andere inschatting van de knowledge base van de lezer. Door die toenemende detaillering worden lezers vaker geconfronteerd met recepten die retrieval uit het lange termijngeheugen van bijvoorbeeld de procedure voor het maken van deeg overbodig maakt. En als daar minder vaak een beroep op wordt gedaan, zal die procedure minder makkelijk geactiveerd kunnen worden. Aldus ontstaat als gevolg van een reeks individuele intenties een situatie waarin lezers van kookboeken voor die procedure geen knowledge base meer paraat hebben, waardoor het voor auteurs steeds vanzelfsprekender wordt om de procedure in de textbase te presenteren. Kinderen zien nooit meer een ouder uit het hoofd deeg bereiden, en gaan ervan uit dat je daar een instructie voor nodig hebt. Zij weten niet beter dan dat die instructie deel uitmaakt van het recept. Opnieuw is in termen van Parkes een element uit het alledaagse geheugen verschriftelijkt. Zonder schrift is men niet meer in staat deze taak uit te voeren. Wat vroeger in het geheugen stond, staat nu in een tekst.

6. Conclusie

Het onderzoek naar fragmentering in kookrecepten laat zien dat de in de vroege Middeleeuwen ingezette trend van fragmentering in latere teksten zich nog steeds voortzet. Vanaf 1510 tot heden is er een verdere opdeling van teksten te zien op het niveau van alinea's en zinnen. De wijze waarop schrijvers de fragmentering van teksten aan de lezer duidelijk maken, is in de loop der jaren veranderd: in het begin van de onderzoeksperiode bestonden de markeringen merendeels uit verbale middelen, terwijl vanaf 1900 de grafische tekens de overhand krijgen. Deze vaststelling nuanceert de theorie van Parkes (1992) dat er een toename zichtbaar is van markeringen in teksten. Parkes' stelling klopt doordat hij kijkt naar het aanbrenge van woordscheiding en interpunctietekens. Als de markering van tekstfragmenten echter wordt uitgebreid met verbale markeringen, dan blijkt dat schrijvers altijd al tekstfragmenten hebben gemarkeerd.

Uit de onderzoeksresultaten wordt bovendien duidelijk dat kookrecepten steeds specifiekere worden bij het instrueren van de lezer: in de loop van de onderzoeksperiode gaan receptteksten meer instructieve teksthandelingen bevatten om de lezer te ondersteunen bij de bereiding van een gerecht. Kookrecepten dienden in eerste instantie als geheugensteun voor de ervaren kok met voorkennis, maar vervullen in de 20e eeuw de functie van een gedetailleerde handleiding voor minder deskundige lezers. Het genre van kookrecepten biedt daarmee een fraaie demonstratie van een ander aspect van de voortzetting van het proces van verschriftelijking, waarin teksten steeds meer als extern geheugen van de lezer functioneren.

Toch verdient die conclusie een nuancering. Het is niet zo dat de moderne mens in het algemeen steeds minder instructies onthoudt en steeds meer een beroep doet op teksten. In andere instructieve teksten is de omgekeerde beweging zichtbaar: waar vroeger instructies werden gegeven, veronderstelt men nu bepaalde kennis als aanwezig in het geheugen van de lezer. Een goed voorbeeld vormt het telefoonboek. Dat bevatte vroeger allerlei instructies die men nu volkomen overbodig acht. Bij wijze van illustratie enkele instructies uit een telefoonboek van 1958.

- *Men moet de cijfers niet te vlug achter elkaar kiezen en de schijf steeds vrij terug laten lopen, anders krijgt men verkeerde verbindingen.*
- *Indien men, vóórdat het gehele nummer gekozen is, bemerkt een fout te hebben gemaakt, of indien de vinger uit de opening glipt, vóórdat deze geheel rondgedraaid is, legt men de telefoon weer op de haak, wacht enige seconden en begint opnieuw.*
- *Indien men de bezetton hoort, moet men de telefoon weer op de haak leggen en na enige tijd opnieuw kiezen. Wachten met de telefoon van de haak tot het nummer vrij is, is nutteloos.*
- *Na afloop van een gesprek moet de telefoon op de haak worden gelegd. Zolang het toestel niet gebruikt wordt moet de telefoon op de haak blijven liggen, anders raakt de aansluiting gestoord.*

Hier worden instructies gegeven voor handelingen die de hedendaagse telefoongebruiker zonder enige hulp als vanzelfsprekend uitvoert. Blijkbaar is dit alledaagse kennis waarover iedereen beschikt. Auteurs van moderne telefooninstructies achten het onnodig die kennis te expliciteren; maar er is een periode geweest – kort na het automatiseren van de centrales – waarin de PTT ernstig betwijfelde of de klanten wel zelfstandig met behulp van een kiesschijf in staat zouden zijn een verbinding te maken (De Wit, 1998). En in de nog oudere gidsen uit de eerste periode van de telefonie vinden we zelfs instructies voor de manier waarop we de hoorn tegen het hoofd moeten houden, en hoever de microfoon van de mond verwijderd moet zijn. Kortom, in de loop van deze eeuw heeft de Nederlander kennis over de telefoon in zijn knowledge base opgeslagen die dan ook niet meer in teksten geëxpliciteerd wordt. In dezelfde tijd is kennis over het bakken van appeltaart verdwenen, daarvoor doen we nu een beroep op teksten.

Is het ene proces regel en het andere uitzondering? Valt er iets te zeggen over de vraag of we tegenwoordig meer of minder een beroep doen op externe geheugens in teksten? Wij denken dat het geenszins toeval is dat de geciteerde telefooninstructies verdwijnen: naarmate het voeren van telefoongesprekken een meer alledaagse activiteit wordt, zal de procedurele kennis die daarvoor nodig is gemakkelijker in het geheugen beschikbaar zijn. De vraag of kennis geëxternaliseerd wordt in teksten of geïnternaliseerd wordt in het geheugen is dus afhankelijk van de frequentie waarmee we een beroep doen op die kennis. Dat brengt ons tot een speculatief antwoord op de vraag wat regel is en wat uitzondering is. Wij vermoeden dat de moderne mens in vergelijking met zijn tegenvoeter uit de vorige eeuw zowel veel meer kennis heeft geëxternaliseerd als geïnternaliseerd. De hoeveelheid *schriftelijke* instructies waar we in het dagelijks leven een beroep op doen, is naar onze inschatting veel groter dan aan het eind van de vorige eeuw. Tegelijkertijd is het dagelijks handelen in zowel werksituaties als in huis zoveel complexer geworden, dat ook in het *hoofd* van de moderne mens zich vermoedelijk veel meer procedurele kennis bevindt dan in het hoofd van onze (over)grootouders.

Noten

- 1 Aan de Universiteit Utrecht doen Frank Jansen en Leo Lentz al enkele jaren onderzoek naar de geschiedenis van instructieve teksten. Ook studenten leveren daar in de vorm van scriptie-onderzoek bijdragen aan. Voor dit artikel is dankbaar gebruik gemaakt van twee scripties: Feenstra (1998) en Houdijk (1999). Jaitske Feenstra heeft aan dit artikel een bijdrage geleverd. Ruth Houdijk heeft over haar deel van het onderzoek afzonderlijk gerapporteerd in *Tekst[blad]*, 1999, nr. 4, blz. 29-34.

Een steeds minder deskundige lezer?

- 2 Uiteraard is er nog een derde markeringsvorm van de alinea: het rechts niet uitlijnen van de regel en zonder inspringen beginnen op de volgende regel zoals in figuur 1 in het meest recente recept te zien is. Deze vorm zijn we in het beperkte corpus slechts in 1.5% van alle markeringsvormen (grafisch en verbaal) tegengekomen. In het ruime corpus is deze variant niet afzonderlijk in de analyse meegenomen.
- 3 Deze analyse is uitgevoerd door Ruth Houdijk, die daarvoor gebruik gemaakt heeft gemaakt van hetzelfde beperkte corpus, maar dat heeft uitgebreid met twee meer recente teksten uit 1989 en 1997, hetgeen een totaal van 16 teksten oplevert (zie Houdijk, 1999).
- 4 Het gaat hier om: A.C. Manden, *Recepten voor de Haagsche kookschool*. 's-Gravenhage, 1903.
- 5 We spreken hier met opzet over de alinea als instructief markeringsmiddel, omdat uit inleidingen en voorwoorden van de kookboeken blijkt dat de auteurs de alinea als algemeen structureringsmiddel van teksten al veel langer hanteerden. Het is niet zo dat de alinea pas rond de eeuwwisseling wordt uitgevonden, maar dat dit middel pas dan wordt ingezet om verschillende onderdelen van een instructie van elkaar te onderscheiden.

Literatuur

- Anthos, G. (1997)**, Texte als Konstitutionsformen von Wissen. Thesen zu einer evolutionstheoretischen Begründung der Textlinguistik. In: G. Anthos & H. Tietz (red.) *Die Zukunft der Textlinguistik: Traditionen, Transformationen, Trends*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag. blz. 43-64.
- Bach, U. (1992)**, From private writing to public oration: the case of puritan wills. Cognitive discourse analysis applied to the study of genre analysis. In: D. Stein (red.) *Cooperating with written texts. The pragmatics and comprehension of written texts*. Berlin, Mouton de Gruyter. blz. 417 – 436.
- Biber, D., Conrad, S., & Reppen, R. (1998)**, *Corpus Linguistics. Investigating language structure and language use*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Bitsch, I., & Ehlert T. (1987)**, e.a. (red.) *Essen und Trinken in Mittelalter und Neuzeit*. Vorträge eines interdisziplinären Symposions von 10 – 13 juni 1987 an der Justus-Liebig Universität Gießen. Sigmaringen.
- Brockmann, R.J. (1998)**, *From Millwrights to Shipwrights to the Twenty-First Century. Explorations in a history of technical communication in the United States*. Cresskill: Hampton Press.
- Connor, J. (1993)**, Medical text and historical context: Research issues and methods in history and technical communication. *Journal of technical writing and communication*, 23, 211 – 232.
- Ehlert, T. (1987)**, “Nehmet ein junges Hun, erträcket mit Essig”. Zur Syntax spätmittelalterlicher Kochbücher. In: I. Bitsch e.a. blz. 261 – 275.
- Eisenstein, E.L. (1979)**, *The printing press as an agent of change: Communications and Cultural Transformations in Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Feenstra, J. (1998a)**, *Nederlandse kookboeken en recepten van 1500 tot heden. De ontwikkeling van een functioneel genre*. Onderzoeksverslag Universiteit Utrecht, Vakgroep Nederlands, Afdeling Taalbeheersing.
- Feenstra, J. (1998b)**, *Appeltaart in stukjes. De ontwikkeling van fragmentering in instructieve teksten vanaf 1500 tot heden*. Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht, Vakgroep Nederlands, Afdeling Taalbeheersing.
- Görlach, M. (1992)**, Text-types and language history: the cookery recipe. In: M. Rissanen, e.a. (eds.) *History of Englishes*. Blz. 736-761.
- Houdijk, R. (1999)**, *Neemt Appelen... Een diachrone studie naar propositionele inhoud, overgangen en markeringen in appeltaartrecepten*. Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht, Vakgroep Nederlands, Afdeling Taalbeheersing.
- Houdijk, R. (1999)**, Over de diachronie in appeltaart recepten. *Tekst[blad]* 4, 29-34.

- Jacobs, A. & Jucker, A. (1995)**, The historical perspective in pragmatics. In: A. Jucker (ed.) *Historical Pragmatics: pragmatic developments in the history of English*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins. blz. 3-36.
- Jansen, F. (1996)**, Men neme... Over de diachronie van het functionele genre 'kookrecept'. *Tekst[blad]*, 2, 3, 11-18.
- Jansen, F. (1995)**, Stijlverandering in Nederlandse handleidingen van 1850 tot 1993. In: E. Huls & J. Klatter-Folmer (red.), *Artikelen van de tweede sociolinguïstische conferentie*. Delft, Eburon, blz. 301-314.
- Jansen, F. & Lentz, L. (1998)**, Hoe de volzin leegliep. De historische ontwikkeling van het leestekensysteem in kookrecepten. *Tekst[blad]*, 4, 2, 2-6.
- Jansen, F. & Lentz, L. (1996)**, Changing standards in Technical Communication. *Journal of Technical Writing and Communication*, 26, 357-370.
- Jansen, F. & Lentz, L.** Present Participles as Iconic Expressions. In: O. Fischer and M Naenny (eds.) (te verschijnen) *Papers from the 2nd Congress on Iconicity in Language and Literature*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins.
- Jansen – Sieben, R. (1994)**, From food therapy to cookery-book. In: E. Kooper (ed.) *Medieval Dutch Literature in its European context*. Cambridge, Cambridge University Press, blz. 261-279.
- Keller, R. (1990)**, *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. Tübingen, Francke Verlag.
- Kintsch, W. (1998)**, *Comprehension. A paradigm for cognition*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Landwehr, J. (1995)**, *Het Nederlandse kookboek, 1510-1945*. Hess 't Goy-Houten.
- Lentz, L. (1998a)**, [Boekbespreking] Elizabeth Tebaux, The emergence of a tradition. Technical writing in the English Renaissance, 1475-1640. *Taalbeheersing*, 20, 155-160.
- Lentz, L. (1998b)**, [Boekbespreking] R.J. Brockmann, From Millwrights to shipwrights to the twenty-first century. Explorations in a history of technical communication in the United States. *Taalbeheersing*, 20, 352-357.
- Lentz, L. (1997)**, The history of opening sequences in Dutch telephone conversations. In: L. Lentz en H. Pänder Maat (eds.), *Discourse analysis and evaluation: functional approaches*. Amsterdam, Rodopi. blz. 87-110.
- Liebman Parinello, G. (1996)**, Einblicke in eine textsortengeschichte: kochrezepte seit frühneuhochdeutscher Zeit bis heute. In: H. Kalverkämper & K. Baumann (red.) *Fachliche Textsorten. Komponenten – Relationen – Strategien*. Tübingen, blz. 292 – 320.
- Lodges, M. (1994)**, The treatise of fishing with an angle: a study of a fifteenth-century technical manual. *Journal of technical writing and communication*, 24, 37-48.
- Marschall, M. (1989)** Von Hasenbraten und Lammkoteletten. Überlegungen zum funktionieren schriftlicher Anweisungstexte, zum Beispiel Kochrezepte. In: E. Weigand & F. Hundsnurscher (red.) *Linguistische Arbeiten, Dialoganalyse II*, Band 1. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, blz. 381-396.
- Nordman, M. (1989)**, Cooking recipes and knitting patterns: two minilects representing technical writing. In: E. Weigand & F. Hundsnurscher (red.) *Linguistische Arbeiten, Dialoganalyse II*, Band 1. Tübingen, Max Niemeyer Verlag., blz. 554 – 557.
- Norricks, N. (1983)**, Recipes as texts: Technical language in the kitchen. In: R. Jongen (red.) *Sprache, Diskurs und Text. Akten des 17. Linguistischen Kolloquiums*. Brussel. 1982. Band 1. Max Niemeyer Verlag. Tübingen, blz. 173 – 181.
- Ong, W.J. (1982)**, *Orality and Literacy. The technologizing of the word*. New York, Methuen.
- Parkes, M.B. (1992)**, *Pause and effect: an introduction to the history of punctuation in the West*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Perkinson, H.J. (1995)**, *How things got better. Speech, writing and cultural change*. Westport, Bergin & Garvey.
- Ruge-Schatz, A. (1987)**, Von der Rezeptsammlung zum Kochbuch – einige sozialhistorische Überlegungen über Autoren und Benutzer. In I. Bitsch e.a. blz. 217 – 225.
- Tebaux, T. (1997)**, *The emergence of a tradition. Technical writing in the english renaissance, 1475-1640*. Amityville, Baywood. 1997.

Een steeds minder deskundige lezer?

- Wiswe, H. (1970)**, *Kulturgeschichte der Kochkunst. Kochbücher und Rezepte aus zwei Jahrtausenden mit einem lexikalischen Anhang zur Fachsprache* von Eva Hepp. München, Heins Moos Verlag .
- Wit, O. de (1998)**, *Telefonie in Nederland 1877-1940. Opkomst en ontwikkeling van een grootschalig technisch systeem*. (Diss.) Delft.
- Witteveen, J. & Cuperus, B. (1998)**, *Bibliotheca Gastronomica. Eten en drinken in Nederland en België 1474 – 1960*. Amsterdam, Linnaeus Press.

De (on)redelijkheid van de *ad misericordiam*-drogreden

1. Inleiding

De algemene vraag die in dit artikel centraal staat, luidt: hoe redelijk of hoe onredelijk vinden gewone taalgebruikers drogredenen? Vinden zij de drogredenen die in de pragmadilectische argumentatietheorie onderscheiden worden, ook onredelijke discussiezetten? En vinden zij discussiezetten waarin drogredenen voorkomen, minder redelijk dan discussiezetten waarin geen sprake is van een drogreden? Zijn de redelijkheidsopvattingen van gewone taalgebruikers – aangenomen dat deze een zekere mate van consistentie vertonen – ook voorspelbaar en theoretisch verklaarbaar?

Enige tijd geleden zijn wij een onderzoeksproject gestart dat tot doel heeft de redelijkheidsopvattingen van gewone taalgebruikers over discussiebijdragen waarin wel of geen drogredenen voorkomen, systematisch in kaart te brengen. In dit artikel zal, in aansluiting op eerder verricht empirisch-experimenteel onderzoek naar de (on)redelijkheid van drie varianten van de *ad hominem*-drogreden (Van Eemeren, Grootendorst, Meuffels & Verburg, 1997) en naar de (on)redelijkheid van varianten van de *ad baculum*-drogreden (Van Eemeren, Grootendorst & Meuffels, 1999), gerapporteerd worden over empirisch onderzoek dat zich primair richt op de *ad misericordiam*-drogreden. Daarbij zal met name worden ingegaan op enkele methodologische overwegingen die in dit en in de eerder verrichte onderzoeken een rol hebben gespeeld bij de gekozen experimentele opzet.²

Samenvatting

Uitgaande van de pragmadilectische conceptie van redelijkheid is in experimenteel onderzoek nagegaan hoe redelijk beoordelaren discussiezetten vinden waarin de *ad misericordiam*-drogreden wordt begaan. De proefpersonen werd gevraagd een oordeel uit te spreken over een reeks argumentaties waarin deze drogreden en twee varianten van de *ad hominem*-drogreden voorkwamen (de directe persoonlijke aanval en de *tu quoque*-variant). De argumentaties waren afkomstig uit drie typen discussies: (1) een wetenschappelijke discussie, (2) een politiek debat en (3) een huiselijke discussie. Conform de voorspellingen achtten de proefpersonen taalhandelingen met drogredenen onredelijker dan taalhandelingen zonder drogredenen en vonden ze drogredenen in een wetenschappelijke discussie minder redelijk dan in de twee andere typen discussies.

2. De onderzochte drogredenen getypeerd

Drie drogredenen worden in het hier gerapporteerde onderzoek op redelijkheid onderzocht: (1) de *ad misericordiam*-drogreden, (2) de directe persoonlijke aanval (een van de varianten van de *ad hominem*-drogreden) en (3) de *tu quoque*-drogreden (een andere variant van de *ad hominem*-drogreden). Wat houden deze drie drogredenen in?

Wie zich in een discussie schuldig maakt aan de *ad misericordiam*-drogreden tracht de tegenpartij te beletten vrijelijk een standpunt naar voren te brengen of twijfel te uiten door de tegenpartij onder druk te zetten door op diens gevoel te werken en mededogen te wekken. Een dergelijk beroep op medelijden ('Hoe kunt u me nou een onvoldoende geven voor mijn scriptie? Ik heb er werkelijk nachten aan doorgewerkt!') wordt een *argumentum ad misericordiam* genoemd.

Een *argumentum ad hominem* is een discussiezet waarin de tegenpartij persoonlijk wordt aangevallen met het doel hem als serieuze gesprekspartner uit te schakelen. Daarbij wordt niet op de aanvaardbaarheid van zijn standpunt ingegaan, maar op zijn persoon. Bij de directe aanval, een variant van de *ad hominem*, wordt de kennis van zaken, de intelligentie, het karakter of de goede trouw van de tegenstander in twijfel getrokken door hem bijvoorbeeld als dom, onwetend of onbetrouwbaar af te schilderen ('Daar kun jij toch helemaal niet over oordelen? Jij hebt toch totaal geen verstand van...'). In de *tu quoque*-variant wordt de geloofwaardigheid van de tegenstander in twijfel getrokken door te wijzen op een tegenstrijdigheid tussen zijn ideeën en handelingen of tussen zijn ideeën of handelingen nu en die in het verleden ('Wat een onzin! Je doet het zelf toch ook?'). Door via een *ad hominem*-drogreden de deskundigheid, integriteit of geloofwaardigheid van de tegenpartij in diskrediet te brengen, wordt deze in de ogen van het publiek onmogelijk gemaakt ('mond-dood gemaakt') en daardoor als serieuze discussiepartner uitgeschakeld.

Hoe verschillend de drie hier onderzochte drogredenen op het eerste gezicht ook mogen lijken, vanuit pragmadialectisch perspectief zijn het alle ondeugdelijke discussiezetten waarin sprake is van een overtreding van dezelfde discussieregel: partijen in een kritische discussie mogen elkaar niet beletten vrijelijk standpunten naar voren te brengen of twijfel te uiten. Het is deze pragmadialectische discussieregel – ook wel de 'vrijheidsregel' of de 'regel voor de confrontatiefase' genoemd – die in dit onderzoek op conventionele deugdelijkheid onderzocht wordt.

3. De conventionele deugdelijkheid van de pragmadialectische discussieregels

De theoretische relevantie van de hierboven gestelde vragen hangt samen met de notie 'conventionele deugdelijkheid'. Discussie- en argumentatieregels die in een normatieve argumentatietheorie als de pragmadialectiek worden voorgeschreven, dienen aan de ene kant 'getoetst' te worden op hun 'probleemdeugdelijkheid' en aan de andere kant op hun 'conventionele deugdelijkheid'.

In de pragmadialectiek, de argumentatietheorie waarvan in dit onderzoek wordt uitgegaan, worden discussiezetten die door de protagonist en de antagonist van het standpunt worden gedaan, alleen als redelijk beschouwd als ze ertoe kunnen bijdragen dat de discussie tot een oplossing van het meningsverschil leidt (Van Eemeren & Grootendorst, 1992). De pragmadialectische discussieprocedure vormt een specificatie van de discussieregels die

in een *kritische discussie* – het abstracte ideaalmodel van een gedachtewisseling die er uitsluitend op gericht is een verschil van mening op te lossen – in acht worden genomen.

Elke overtreding van een van de pragmadialectische discussieregels, in welke discussiefase dan ook en door welke partij dan ook begaan, is een onredelijke discussiezet die de oplossing van het verschil van mening in de weg staat of bemoeilijkt. Zulke discussiezetten komen overeen met de fouten die in de argumentatietheorie bekendstaan als *drogredenen* of aan de traditionele lijst van drogredenen kunnen worden toegevoegd. Hun 'probleemdeugdelijkheid' ontlenen de regels voor een kritische discussie aan het feit dat ze instrumenteel zijn voor het oplossen van een verschil van mening, zodat zetten die een oplossing tegen gaan of bedreigen, worden uitgesloten.

Om een verschil van mening tot een oplossing te kunnen brengen, moeten de regels naast doelmatig ook aanvaardbaar zijn voor de betrokkenen. Dat wil zeggen dat ze naast probleemdeugdelijk ook intersubjectief deugdelijk of 'conventioneel deugdelijk' dienen te zijn. In het experimentele onderzoek waarover hier gerapporteerd wordt, staat dit criterium van conventionele deugdelijkheid centraal. Het experiment beperkt zich tot de eerste van de tien pragmadialectische discussieregels, de regel voor de confrontatiefase.

4. Het empirisch redelijkheidsonderzoek van Bowker en Trapp

Met behulp van empirisch onderzoek proberen we systematisch vast te stellen of en in hoeverre de normen die gewone beoordelaren normaal gesproken in acht (zeggen te) nemen bij het voeren van discussies waarin het primair om het oplossen van een verschil van mening gaat, *overeenkomen* met de regels uit het ideaalmodel van een kritische discussie. Om storende variabelen uit te schakelen en de invloed van verschillende factoren op het oordeel over het wel of niet geoorloofd zijn van bepaalde discussiezetten zo nauwkeurig mogelijk te kunnen traceren, wordt *experimenteel* onderzoek uitgevoerd waarbij gebruik wordt gemaakt van geconstrueerde discussiefragmenten waarin soms wel en soms niet een pragmadialectische discussieregel is overtreden. 'Gewone' beoordelaren wordt vervolgens gevraagd een oordeel uit te spreken over de toelaatbaarheid, geoorlooftheid, deugdelijkheid van verschillende discussiezetten. Waarom is er gekozen voor een dergelijke experimentele opzet? Kan het ook anders?

Tot nu toe is er, voorzover ons bekend, bijzonder weinig empirisch onderzoek verricht naar opvattingen van gewone taalgebruikers over de redelijkheid (of deugdelijkheid) van argumentatie in het algemeen en van drogredenen in het bijzonder. Een van de schaarse empirische onderzoeken naar die redelijkheidsopvattingen is dat van Bowker & Trapp (1992). Een bespreking van dit onderzoek is hier op zijn plaats, niet zozeer om te illustreren dat de door hen gevolgde methodologische en statistische gang van zaken op een aantal punten inadequaat is, als wel om te laten zien dat de door ons gevolgde werkwijze zowel in theoretisch als in methodologisch opzicht *princiep*el verschillend is van die van Bowker en Trapp en in het licht van ons specifieke doel – het 'toetsen' van de conventionele deugdelijkheid van de pragmadialectische discussieregels – ook de voorkeur verdient.

Om na te gaan of gewone taalgebruikers voorspelbare, consistente criteria aanleggen op basis waarvan ze deugdelijke van ondeugdelijke argumentatie onderscheiden ('good arguments' van 'poor ones'), voerden Bowker en Trapp een grootscheeps empirisch onderzoek

uit dat uit vijf stappen bestond. Op elk van die stappen is zowel technisch als meer principieel commentaar mogelijk.

4.1 De eerste stap in het onderzoek van Bowker & Trapp. In de eerste stap – in feite de belangrijkste, aangezien deze stap het uitgangspunt vormde voor het verdere verloop van het onderzoek en dientengevolge ook allesbepalend was voor de uiteindelijke uitkomsten van het empirisch onderzoek in zijn geheel – werd aan zo'n 200 proefpersonen ('approximately 200'), predocoraalstudenten in de communicatiekunde, de 'open' vraag voorgelegd een situatie te beschrijven waarin een ander de proefpersoon als luisteraar trachtte te overtuigen van de aanvaardbaarheid van een standpunt. Overigens, niet elke willekeurige situatie waarin geargumenteed werd, mocht door de proefpersonen ook als zodanig worden beschreven: de proefpersonen werden nadrukkelijk geïnstrueerd uitsluitend die situaties te beschrijven waarvan zij van oordeel waren dat de daarin naar voren gebrachte argumentatie deugdelijk ('good') was, ongeacht de vraag of zij zich ook daadwerkelijk hadden laten overtuigen door de aangevoerde argumentatie. Voorts moesten de proefpersonen zo volledig mogelijk beschrijven en verklaren op grond waarvan de aangevoerde argumentatie volgens hen het predikaat 'deugdelijk' verdiende. Hadden de proefpersonen deze vragen over – naar hun oordeel – goede argumentatie beantwoord, dan moesten ze vervolgens nogmaals dezelfde 'open' vragen invullen, maar nu voor ondeugdelijke ('poor') argumentatie.

Bij deze eerste stap in het onderzoek van Bowker & Trapp kunnen minstens drie kritische kanttekeningen worden geplaatst. In de eerste plaats is het duidelijk dat aan de basis van dit empirisch onderzoek geen theoretisch-normatieve notie van de deugdelijkheid van argumentatie ten grondslag ligt – integendeel: het ligt juist in de bedoeling van de onderzoekers inductief een strikt empirische conceptie van redelijkheid te ontwikkelen. Deze empirisch-descriptieve conceptie wordt echter in beginsel bepaald door het antwoordgedrag van een min of meer toevallige groep van 200 proefpersonen.

In de tweede plaats is de aan de proefpersonen voorgelegde vraag een wel erg abstracte, waarover de proefpersonen naar alle waarschijnlijkheid nog zelden of nooit bewust hun gedachten hebben laten gaan – dat roept twijfels op over de betrouwbaarheid en validiteit van de gegeven antwoorden. Kunnen de proefpersonen de retorische effectiviteit van argumentatie bijvoorbeeld wel scheiden van de 'intrinsic' kwaliteit? Onafhankelijke gegevens over (aspecten van) de kwaliteit van de door de proefpersonen gegeven antwoorden, bijvoorbeeld over de stabiliteit van die antwoorden, worden niet geleverd.

Een derde punt van kritiek betreft de ongespecificeerdheid en onbepaaldheid van het type situatie waarin de discussies zich afspeelden. Door het type discussiesituatie in de instructie niet vast te leggen en in concrete termen nader te specificeren maar deze door de proefpersonen zelf naar eigen voorkeur en inzicht te laten invullen, gaan de onderzoekers er in de gekozen vraagstelling al impliciet vanuit dat taalgebruikers voor de beoordeling van de kwaliteit van argumentatie situatie-onafhankelijke criteria aanleggen. Dit lijkt een in empirisch opzicht kwestieuze aanname. In het verdere verloop van het onderzoek – en daar gaat het hier om – is er geen enkele mogelijkheid meer om deze twijfelachtige aanname ook empirisch te toetsen en eventueel te verwerpen.

4.2 De tweede stap in het onderzoek van Bowker & Trapp. In de tweede stap in het empirisch onderzoek van Bowker & Trapp werd er op basis van de gegeven antwoorden een lijst met descriptieve termen opgesteld die volgens de studenten karakteristiek waren voor

deugdelijke versus ondeugdelijke argumentatie. Elke beschrijvende term die door een student genoemd was, werd in deze lijst opgenomen. Geheel zeker van de kwaliteit c.q. volledigheid van deze lijst waren Bowker & Trapp kennelijk toch niet, want aan de door de studenten geproduceerde items voegden ze er zelf een aantal toe (welke precies en hoeveel wordt niet vermeld), gebaseerd op 'our own knowledge of informal fallacies' (1992: 221). Uiteindelijk resulteerde deze hele procedure in een lijst van 174 items, in de vorm van descriptieve termen die de studenten en de onderzoekers zelf typerend achten voor deugdelijke en ondeugdelijke argumentatie.

Tweehonderd proefpersonen, 174 items. Zelfs in het denkbeeldige geval dat Bowker en Trapp slechts een tiental termen aan de oorspronkelijke lijst hebben toegevoegd, is het duidelijk hoe groot de diversiteit in deze enorme waslijst wel is. Dat wijst op een groot gebrek aan consistentie in de door de studenten gegeven typeringen – sterker, het lijkt er veel op dat elke student in zijn beschrijvingen zijn eigen individuele, particularistische opvatting over deugdelijkheid heeft geventileerd. Bowker & Trapp reppen met geen woord over dit gebrek aan overeenstemming tussen de studenten en evenmin over de dodelijke consequenties hiervan voor de door hen te ontwikkelen empirische conceptie van redelijkheid.

4.3 De derde stap in het onderzoek van Bowker & Trapp. In de volgende stap in het onderzoek werd de waslijst met 174 descriptieve termen herschreven – al wordt niet duidelijk hoe dat precies is gebeurd – en opgenomen in een ander type vragenlijst: een Likert-type waarbij 352 (andere) proefpersonen telkens op een vijf-puntsschaal moesten aangeven, in welke mate ze het eens of oneens waren met een kwalificerende bewering over de (on)deugdelijkheid van argumentatie. Bij wijze van voorbeeld: een van die 174 beweringen in dit type vragenlijst luidde: 'The arguer used clear reasoning'. De 353 proefpersonen werd nu gevraagd zich twee situaties voor te stellen waarin argumentatie naar voren werd gebracht: één waarin deugdelijke argumentatie werd gebruikt en een andere waarin juist ondeugdelijke argumentatie werd gehanteerd. In de instructie werd benadrukt dat de proefpersonen de keuze van de bevroegde twee extreme situaties primair moesten laten afhangen van de (on)deugdelijkheid van de argumentatie en niet zozeer van het feit of degene die argumentatie naar voren had gebracht ook daadwerkelijk in zijn overtuigingspoging was geslaagd. Vervolgens beoordeelden deze 352 proefpersonen (een relatief heterogene groep bestaande uit 218 studenten en 134 niet-studenten) elk van de 174 descriptieve termen op de vijf-puntsschalen. Deze procedure werd tweemaal uitgevoerd, eenmaal voor deugdelijke en eenmaal voor ondeugdelijke argumentatie.

Uit deze derde stap blijkt overigens, precies zoals uit stap 1, dat Bowker & Trapp niet zomaar uit zijn op een strikt retorische notie van deugdelijkheid waarin de kwaliteit van argumentatie louter wordt afgemeten aan het succes daarvan bij het beoogde publiek. Of de proefpersonen de in dit verband vereiste abstractiestappen inderdaad kunnen zetten en, als ze dat al zouden kunnen, dat ook in feite doen, is nog maar de vraag en kan zoals eerder betoogd empirisch gezien in het geheel niet gecontroleerd worden. In hoeverre de empirisch ontwikkelde deugdelijkheidsnotie en de criteria die gewone taalgebruikers aanleggen (c.q. zeggen aan te leggen) bij de beoordeling van de deugdelijkheid van argumentatie 'geïnfecteerd' zijn door retorische invloeden, blijft dus duister.

De beoordelingscriteria die de onderzoekers bij de door hen onderzochte groep proefpersonen proberen te achterhalen, worden volledig gedetermineerd door de oorspronkelijke lijst van 174 descriptieve termen die stap 1 heeft opgeleverd. Een term die, om wat voor reden

dan ook, in stap 1 niet door de proefpersonen is genoemd of niet door de onderzoekers aan de oorspronkelijke lijst is toegevoegd op basis van hun persoonlijke kennis van informele drogredenen, kan dan ook verder nooit meer in de uiteindelijk op te stellen beschrijving en explicitering van de redelijkheidsnormen van gewone taalgebruikers terugkeren.

Bowker & Trapp doen geen enkele voorspelling over de inhoud, de structuur of de vorm van de beoordelingscriteria die de proefpersonen bij hun onderscheid tussen deugdelijke en ondeugdelijke argumentatie aanleggen of zeggen aan te leggen. Het is 'de empirie' die in eerste en laatste instantie de bevrijdende antwoorden moet dicteren.

4.4 De vierde stap in het onderzoek van Bowker & Trapp. In de vierde stap in het onderzoek pasten Bowker & Trapp twee statistische procedures op de data toe teneinde de enorme hoeveelheid empirisch verkregen data uit stap 3 tot hanteerbare proporties terug te brengen. De door hen toegepaste data-reducerende technieken betreffen discriminantanalyse en principale componentenanalyse.

Om te achterhalen welke descriptieve termen het sterkst discrimineren tussen goede en slechte argumentatie (althans: 'goede' en 'slechte' argumentatie zoals opgevat door de proefpersoon, dus niet nader bepaald aan de hand van externe, onafhankelijke criteria), werd een discriminantanalyse toegepast (met als binair criterium: goede versus slechte argumentatie en met als predictoren de volledige verzameling van 174 beschrijvende termen). Deze procedure resulteerde in 72 discriminerende items (beschrijvende termen).

In dit verband moet worden opgemerkt dat er geen enkele theoretische overweging aan deze data-reducerende stap ten grondslag ligt, maar louter statistische (het decisiem criterium voor het onderscheid tussen 'goede' versus 'slechte' argumentatie is alleen gebaseerd op een F-waarde voor inclusie in de regressievergelijking). Maar waarom nu juist deze 72 beschrijvende termen een groot discriminerend vermogen hebben en waarom al die andere 102 worden weggevaagd, blijft duister. Nergens wordt in dit kader door de onderzoekers ook maar de geringste poging tot een echte verklaring ondernomen.

Een aantal van tweeënzeventig discriminerende termen is volgens Bowker & Trapp nog steeds te groot om te kunnen interpreteren. Opnieuw wordt een a-theoretische, strikt statistische en exploratieve data-reducerende procedure toegepast (een principale componentenanalyse) teneinde een handzaam aantal items over te houden dat interpretatie mogelijk maakt. Met een dergelijke analyse worden items geselecteerd die onderling hoog correleren; deze worden in dezelfde groep geplaatst, 'factoren' genaamd. Aan de onderzoeker vervolgens de taak die factoren (*ad hoc*) te interpreteren: wat hebben de items binnen dezelfde groep gemeenschappelijk, wat is het verbindende element?

De componentenanalyse resulteerde in zeven factoren. Aangezien de eerste factor 27 percent variantie verklaarde (en de resterende factoren twee tot zes percent), beschouwden Bowker & Trapp de gevonden oplossing als een één-factoroplossing. Alle items die op de zes andere factoren laadden, werden verwijderd. De reden voor deze verwijdering is, opnieuw, statistisch van aard: in welke theoretisch-inhoudelijke zin de verwijderde items afwijken, blijft duister.

Overigens worden niet alle items die op de eerste, voor interpretatie geselecteerde factor laadden, ook geschikt geacht voor de uiteindelijke interpretatie. Inhoudelijke overwegingen ontbraken ook hier weer: de introductie van een puur statistisch criterium voor het 'belang' van een item (de factorlading moet namelijk groter dan .40 zijn) resulteerde uiteindelijk in 28 items.

4.5 De vijfde stap in het onderzoek van Bowker & Trapp. Deze 28 descriptieve termen waarbij de proefpersonen dus een (op statistische gronden) maximaal onderscheid maakten tussen deugdelijke en ondeugdelijke argumentatie, werden niet rechtstreeks geïnterpreteerd. Opnieuw werd op deze verzameling items een exploratieve datatechniek losgelaten (factoranalyse, gevolgd door een varimax rotatie) die, althans naar het oordeel van de onderzoekers, in vier interpreteerbare factoren resulteerde. Het zijn deze factoren die uiteindelijk 'inzicht moeten geven in de vraag waarin goede argumentatie zich van slechte argumentatie onderscheidt' (1992:220).

Merk op dat deze factoranalyse, net zoals overigens de statistische analyses uit de voorgaande stap, exploratief van aard is³ en dat de interpretatie van de vier factoren dienovereenkomstig *ad hoc* is. Waar komen die vier, via inductief-statistische procedures geconstrueerde, factoren volgens het oordeel van de onderzoekers inhoudelijk op neer? Waarin onderscheidt goede argumentatie zich met andere woorden van slechte argumentatie? De eerste factor (c.q. beoordelingscriterium) wordt door Bowker & Trapp getypeerd als 'individual elements', de tweede factor als 'emotions', de derde als 'connections' en de vierde als 'arguer-argument congruence'.

Het behoeft nauwelijks betoog dat deze verbale typeringën weinig verhelderen: zonder kennis van de concrete items die een bepaalde factor markeren, is het onmogelijk te achterhalen wat de factoren nou precies behelzen – een gevolg van de gehanteerde methodische gang van zaken. Maar zelfs met kennis van de individuele items erbij is het door de bank genomen niet echt duidelijk wat een factor (een beoordelingscriterium) nou precies behelst, laat staan dat men die factor met behulp van één term kort en ondubbelzinnig zou kunnen typeren. Een voorbeeld: de eerste factor wordt door Bowker & Trapp 'individual elements' genoemd en deze factor bevat 'some general items like "The arguer made sense", "The arguer used poor judgment" en "The arguer had clear reasoning"'. Het blijft overigens niet alleen bij die 'general items': de desbetreffende factor bevat – merkwaardig genoeg – juist ook items over specifieke elementen: "crucial points about the issue", "used many examples". Zelfs als men deze items die de desbetreffende factor markeren bij de interpretatie van die factor betreft teneinde een wat helderder beeld te verkrijgen van wat dat beoordelingscriterium inhoudelijk precies betekent, dan nog is het evident hoe vaag de resulterende oplossing ten aanzien van het deugdelijkheidsprobleem en de door de proefpersonen gehanteerde deugdelijkheidscriteria wel is. Want wat moet men nou bijvoorbeeld precies verstaan onder 'clear reasoning', 'made sense of', 'poor judgment' of 'used many examples'? Het geven van veel voorbeelden is naar het oordeel van de proefpersonen kennelijk indicatief voor 'deugdelijke' argumentatie (deugdelijke argumentatie overigens zoals de proefpersonen dat opvatten) – maar wat is precies veel? Twee, vier of soms zes voorbeelden? En goede argumentatie – wat dat 'goed' ook verder moge betekenen – is toch niet louter en alleen afhankelijk van de kwantiteit van de gegeven voorbeelden: de kwaliteit van die voorbeelden zal toch ongetwijfeld, ook naar het oordeel van de proefpersonen, een rol spelen? Al deze conceptuele vaagheden en onduidelijkheden maken dat de uit dit empirisch onderzoek resulterende beoordelingscriteria c.q. redelijkheidsnormen die proefpersonen geacht worden aan te leggen bij de beoordeling van de deugdelijkheid van argumentatie, vaag en onhelder zijn.

Al met al kan geconcludeerd worden dat aan het hier besproken empirisch onderzoek geen enkele theorie over of theoretische notie van deugdelijkheid ten grondslag ligt. De uitein-

De (on)redelijkheid van de *ad misericordiam*-drogreden

delijk bereikte empirische conceptie van deugdelijkheid is *ad hoc* – door ‘min of meer toe-vallige’ proefpersonen gegeneerd. Bovendien blijft onduidelijk wat die conceptie precies inhoudt. Aan deze groepsgebonden conceptie kunnen dan ook geen concrete voorspellingen verbonden worden over hoe deze groep of vergelijkbare groepen specifieke argumentatie in een concreet geval op zijn deugdelijkheid zullen beoordelen.

In het onderhavige onderzoek wordt juist wel van een theoretisch bepaalde redelijkheidsconceptie uitgegaan, namelijk die van de pragmadialectiek: discussiezetten zijn redelijk in zoverre ze een bijdrage leveren aan de oplossing van een meningsverschil, ze zijn onredelijk als ze de oplossing van een meningsverschil bemoeilijken of in de weg staan. De vraag is nu of en in hoeverre de (pre-theoretische) oordelen van gewone beoordelaren daarbij aansluiten.

5. Enkele overwegingen bij de gekozen opzet

Anders dan in het empirisch-correlationeel onderzoek van Bowker & Trapp staat in dit experiment niet zozeer de externe validiteit centraal (d.w.z. kunnen de verkregen resultaten op deugdelijke wijze gegeneraliseerd worden naar vergelijkbare groepen proefpersonen?) als wel de interne validiteit. Bij dit laatste type validiteit gaat het om de vraag of de in een experiment geconstateerde effecten eenduidig kunnen worden toegeschreven aan de experimentele manipulatie. Voor het optimaliseren van beide typen validiteit dienen andere wegen gevolgd te worden: de externe validiteit kan onder meer gewaarborgd worden door veel proefpersonen in het onderzoek te betrekken, de interne validiteit daarentegen kan gemaximaliseerd worden door procedurele en methodologische maatregelen te treffen die alternatieve verklaringen uitsluiten.

Toegepast op een eerder door ons uitgevoerd experiment (zie Van Eemeren, Grootendorst, Meuffels & Verburg, 1997) waarin een reeks discussiefragmenten werd aangeboden waarbij de confrontatieregels wel of niet geschonden werd door een van de varianten van de *ad hominem*-drogreden, komt die interne validiteitsvraag in concreto op het volgende neer: kunnen de oordelen van gewone taalgebruikers over de (on)redelijkheid van discussiebijdragen eenduidig worden toegeschreven aan het feit dat in die bijdragen al dan niet *ad hominem*-drogredenen voorkomen, met andere woorden dat in die bijdragen al dan niet de confrontatieregels is overtreden? Of kunnen er misschien alternatieve verklaringen voor zulke uitkomsten worden aangevoerd?

Een van de meest pregnante alternatieve verklaringen voor zulke uitkomsten vormt de variabele ‘beleefdheid’: proefpersonen vinden *ad hominem*-drogredenen niet zozeer onredelijk omdat dit ondeugdelijke vormen van argumentatie zijn, als wel vanwege het feit dat met dit type persoonlijke aanvallen de voor gesprekken geldende beleefheidsregels op flagrante wijze worden geschonden. Een directe aanval bijvoorbeeld (‘Wat weet jij daar in godsnaam van? Daar ben je toch veel te dom voor!’) leidt doorgaans tot ernstig gezichtsverlies voor de aangesprokene en creëert al snel een gespreksfeer waarin vijandigheid en animositeit de boventoon voeren. En wat hier gesteld is voor de *ad hominem*-drogreden, geldt in feite voor alle drogredenen die onder het bereik van de confrontatieregels vallen (*ad hominem*, *ad baculum*, *ad misericordiam* en de drogreden van het taboe-verklaren van een standpunt). Neem *ad misericordiam*, de drogreden die in dit artikel centraal staat. Iemand die in een discussie de tegenpartij emotioneel onder druk zet om zijn standpunt op te geven,

kortom de tegenpartij moreel chanteert door een beroep te doen op medelijden ('Dat kunt u me toch niet aandoen?'), manoeuvreert die tegenpartij in een ongemakkelijke positie: blijft deze bij zijn standpunt, dan afficheert hij zich al snel als een hardvochtig persoon die ongevoelig is voor de noden van zijn medemens; trekt hij zijn standpunt als gevolg van de emotionele druk in, dan loopt hij het risico beschuldigd te worden van 'soft' gedrag.

Op verschillende manieren is in het hier beschreven experiment getracht deze alternatieve verklaring in termen van beleefdheid uit te sluiten. Een daarvan is de volgende. De discussiefragmenten die ter beoordeling aan de proefpersonen werden voorgelegd, werden telkens aangeboden in een concrete, welomschreven discussiecontext. De discussies vonden plaats, zo werd aan de proefpersonen in de instructie expliciet meegedeeld, in de context van een politiek debat, aan de ontbijttafel of in een wetenschappelijke context. In de instructie aan de proefpersonen werd verder opgemerkt (en ook uitgelegd aan de hand van concrete voorbeelden) dat deze drie typen discussies verschilden qua doelstelling en qua formeel karakter. De discussie aan de ontbijttafel werd afgeschilderd als een discussie die zich afspeelde in een vrij informele situatie, de overige twee werden als relatief formele discussiecontexten gekarakteriseerd (zie figuur 1). Daarnaast werd in de instructie het kritisch gehalte van de drie typen discussies gemanipuleerd: discussies aan de ontbijttafel werden omschreven als discussies waarin vaak praktische zaken aan de orde worden gesteld, zaken die vaak op korte termijn moeten worden afgehandeld, het politiek debat werd getypeerd als een discussie waarin retorische motieven vaak de boventoon voeren en waarin de partijen er niet zelden naar streven hoe dan ook gelijk te krijgen, terwijl het wetenschappelijk debat werd gekarakteriseerd als een exempel van een kritische discussie waarin het niet zozeer van belang is om gelijk te krijgen, maar om gelijk te hebben (volgens sommige wetenschapsfilosofen c.q. methodologen moet een wetenschappelijke discussie zelfs gezien worden als hét specimen van een kritische discussie (cf. De Groot 1984).

	formeel gehalte	kritisch gehalte
type discussie		
gezinsdiscussie	-	-
politiek debat	+	-
wetenschappelijke discussie	+	+

Figuur 1: Drie typen discussies, variërend op twee dimensies

Als de proefpersonen bij hun beoordeling van de (on)redelijkheid van discussiebijdragen primair gevoelig zijn voor de 'politeness value' (het beleefdheidskarakter) van een argumentatieve bijdrage, dan mag men verwachten dat ze (1) drogredeuten in het huiselijke domein redelijker zullen vinden dan dezelfde soort drogredeuten in de andere twee domeinen en dat ze (2) verder geen onderscheid in (on)redelijkheid maken tussen drogredeuten in een politiek debat of in een wetenschappelijke discussie. Zijn de proefpersonen bij hun beoordeling van de (on)redelijkheid van discussiebijdragen echter voornamelijk alert op de 'argumentation value' (het deugdelijkheidskarakter) van een argumentatieve bijdrage, dan mag men verwachten dat ze (1) drogredeuten in een wetenschappelijke discussie minder redelijk zullen vinden dan drogredeuten in de twee andere domeinen en dat ze (2) verder geen onderscheid maken in (on)redelijkheid tussen drogredeuten in een huiselijke of politieke discussiecontext.

De (on)redelijkheid van de ad misericordiam-drogreden

De bovenstaande onderscheidingen tussen de drie typen discussies zijn niet zozeer bedoeld als een ontologische, objectieve beschrijving van 'de werkelijkheid', ook al menen we dat er wel enige correspondentie bestaat tussen de gegeven omschrijvingen en de werkelijkheid. De onderscheidingen tussen de drie typen discussies zijn primair analytisch-methodologisch van aard: via de instructie is getracht bij alle proefpersonen een relatief homogeen, uniform beeld van de discussiecontexten te induceren, corresponderend met de in figuur 1 weergegeven distincties, om aldus alternatieve verklaringen in termen van beleefdheid uit te kunnen sluiten. Terzijde zij opgemerkt dat deze opzet als bijkomend voordeel heeft dat de proefpersonen niet – zoals dat het geval was in het onderzoek van Bowker en Trapp – louter *in abstracto* moeten oordelen over de (on)redelijkheid van discussiebijdragen.

Een tweede aspect van de experimentele opzet dat enige aandacht verdient, is dat liefst twee van de drie in dit onderzoek onderzochte typen drogredenen ook al in eerder onderzoek onderwerp van studie vormden, namelijk de directe persoonlijke aanval en de *tu quoque*-variant (Van Eemeren, Grootendorst, Meuffels & Verburg, 1997; Van Eemeren, Grootendorst & Meuffels, 1999). Oordelen van proefpersonen, of die oordelen nu betrekking hebben op de (on)redelijkheid van drogredenen of op andere, niet-argumentatieve kwesties, hebben – zo is uit empirisch onderzoek ter zake genoegzaam bekend – nogal de neiging te fluctueren, afhankelijk van de toevallige samenstelling van het materiaal, de specifieke wijze van bevraging, de aard van de ter beoordeling voorgelegde onderwerpen, de toevallige samenstelling van de steekproef, enzovoort. Om niet het slachtoffer van toevalstreffers in de data te worden, is het zaak voorzorgsmaatregelen te treffen waardoor replicerbaarheid en consistentie in beginsel verzekerd is. Daardoor kunnen alternatieve verklaringen die het gevolg zijn van toevalstreffers en steekproeffouten, worden geëlimineerd.

Uit de resultaten van het eerdere, hierboven aangehaalde onderzoek naar drogredenen is bekend hoe beoordelaren tegenover de onredelijkheid van de twee varianten van de *ad hominem* staan: ongeacht de aard van het type discussie waarin deze drogredenen werden voorgelegd (i.c. een wetenschappelijke discussie, een politiek debat en een huiselijke discussie), achten beoordelaren consequent de directe aanval veel minder redelijk dan de *tu quoque*-variant. Bovendien werd deze laatste variant van de *ad hominem*-drogreden alleen in de context van een wetenschappelijke discussie onredelijk bevonden. In dit onderzoek fungeren die empirisch vastgestelde ordinale 'redelijkheids'-verhoudingen tussen deze twee varianten van de *ad hominem*-drogreden als *base-line* waartegen de oordelen over de (on)redelijkheid van de *ad misericordiam*-drogreden zullen worden afgezet. Als de eerdere bevindingen enige stabiliteit bezitten, dan zullen ook in dit onderzoek de aangegeven ordinale redelijkheids-verhoudingen tussen de twee varianten van de *ad hominem* zich moeten voordoen.

6. Methode

Ten behoeve van het experiment zijn 48 discussiefragmenten geconstrueerd: korte dialoges tussen telkens twee discussianten (A en B genoemd), waarin 36 maal door een van de discussiepartners (B: de antagonist) de discussieregel voor de confrontatiefase wordt overtreden, hetzij door een *argumentum ad misericordiam*, hetzij door een *argumentum ad hominem* (een *directe aanval* of de *tu quoque*-variant). In de twaalf overige fragmenten werd geen

discussieregel overtreden. Aan de proefpersonen (57 vwo-5 scholieren) is steeds de vraag voorgelegd hoe redelijk of onredelijk zij de discussiebijdrage van de antagonist B vonden.⁵ Hun oordeel konden de proefpersonen kenbaar maken op een 7-puntsschaal waarvan de zeven schaalpunten verbaal gemarkeerd waren, variërend van 'heel onredelijk' (=1) tot 'heel redelijk' (=7). Precies 1/3 deel van de fragmenten maakte deel uit van een wetenschappelijke discussie, 1/3 van een politiek debat en 1/3 van een huiselijke gedachtewisseling.

In de aan de proefpersonen voorgelegde fragmenten zijn vier onafhankelijke variabelen gemanipuleerd: (1) de aan- versus afwezigheid van taalhandelingen waarin door een *ad hominem* of een *ad misericordiam* de discussieregel van de confrontatiefase wordt overtreden (2) het type discussie waarin deze taalhandelingen voorkomen (huiselijk domein, politiek debat of wetenschappelijke discussie) (3) het type drogreden (directe aanval, *tu quoque* en het *argumentum ad misericordiam*) en (4) het type *ad misericordiam*-drogreden.

Over de laatste experimentele manipulatie, het type *ad misericordiam*-drogreden, het volgende. Oordelen over de (on)redelijkheid van het *argumentum ad misericordiam* waarbij de tegenpartij moreel gechanteerd wordt door medelijden op te wekken voor de persoon van de antagonist zelf ('Dat kunt u mij niet aandoen, dan verlies ik mijn beurs en kan ik mijn studie verder wel vergeten') zullen vergeleken worden met redelijkheidsoordelen over discussiezetten waarin getracht wordt de tegenpartij emotioneel onder druk te zetten door 'alleen maar' compassie op te wekken voor een andere persoon dan die van de antagonist ('Dat kunt u al die uitgeprocedeerde asielzoekers toch niet aandoen. U drijft ze op die manier in de illegaliteit'). De eerste hier onderscheiden variant van het *argumentum ad misericordiam* wordt voortaan de 'egocentrische variant' van het *argumentum ad misericordiam* genoemd, de tweede variant wordt verder aangeduid als de 'altruïstische variant'. Gezien de grotere emotionele druk op de tegenpartij, verwachten wij dat de proefpersonen de 'egocentrische variant' onredelijker zullen vinden dan de 'altruïstische variant'.⁶

Kruising van de drie niveaus van elk van de onafhankelijke variabelen (2) en (3) levert in totaal negen combinatiemogelijkheden op (combinatiemogelijkheid 1 = *ad misericordiam* in het huiselijk domein; combinatiemogelijkheid 2 = directe aanval in het huiselijk domein; combinatiemogelijkheid 3 = *tu quoque* in het huiselijk domein; combinatiemogelijkheid 4 = *ad misericordiam* in een politieke discussiecontext; enzovoort)

Om methodische redenen waren de 48 discussiefragmenten volgens een vast patroon geconstrueerd. Ze bestonden telkens uit twee gespreksbeurten, een van spreker A en een van spreker B. Om een mogelijke invloed van de bron op het redelijkheidsoordeel te voorkomen, was de identiteit van spreker A en B in alle gevallen onbepaald gelaten. De bijdrage van A bestond telkens uit het naar voren brengen van een standpunt, gevolgd door een argument ter ondersteuning. Om storende variabelen onder controle te houden, werd het standpunt in alle gevallen gemarkeerd met behulp van een standpuntindicator ('ik vind dat', 'naar mijn mening' enzovoort). De wijze van presentatie van de argumentatie was steeds terugwijzend: eerst het standpunt, vervolgens het argument.

De bijdrage van B bestond steeds uit een reactie op het standpunt van A, hetzij met een van de twee *ad hominem*-drogredenen of een *ad misericordiam*, hetzij met deugdelijke argumentatie. Bij het in twijfel trekken van A's standpunt maakte B in zijn reactie, voorzover van toepassing, gebruik van indicatoren van het *argumentum ad hominem*, zoals 'je moet wel consequent blijven' en 'moet ik dat nou geloven?' (Van Eemeren & Grootendorst, 1996: 93-98). B's reactie in het geval van een *ad misericordiam* was zo mogelijk voorzien van een indi-

De (on)redelijkheid van de ad misericordiam-drogreden

cator van emotionele druk zoals 'dat kunt u me niet aandoen', 'dat zou verschrikkelijk voor me zijn'. Aan de proefpersonen werd bij elk fragment gevraagd: 'Hoe redelijk vind je de reactie van B?'

Voorbeelden van dialogues met de drie combinatiemogelijkheden in het huiselijke domein:

combinatiemogelijkheid (1) ('egocentrische variant' van *ad misericordiam*)

A: Volgens mij is het beter als we eens niet samen op vakantie gaan; jij houdt van strand en ik van bergen.

B: Dat kun je me niet aandoen! Dan moet ik helemaal in mijn eentje naar Torrelominos.

combinatiemogelijkheid (1) ('altruïstische variant' van *ad misericordiam*)

A: Ik vind dat Jan nu moet afwassen; gisteren heb ik de grote vaat helemaal alleen gedaan.

B: Dat kun je niet van hem vragen; zijn vriendinnetje heeft het net vandaag uitge-
maakt.

combinatiemogelijkheid (2) (*ad hominem* – directe variant)

A: Volgens mij rijdt een Ford gewoon beter; hij zoekt over de weg.

B: Daar kun jij niet over oordelen; jij hebt geen verstand van auto's.

combinatiemogelijkheid (3) (*ad hominem – tu quoque*)

A: Volgens mij kun je beter niet zo veel chocola eten, schat; da's slecht voor je lijn.

B: Zeg jij maar niks; jouw buikje wordt ook alsmaar ronder.

Voorbeelden van de drie combinatiemogelijkheden in het politieke domein:

combinatiemogelijkheid (4) ('egocentrische variant' van *ad misericordiam*)

A: Ik vind dat u niet moet terugkomen in een volgend kabinet; u heeft teveel fouten gemaakt.

B: Ach, dat kunt u me echt niet aandoen; ik kan vast nooit meer een andere aantrekkelijke baan vinden.

combinatiemogelijkheid (4) ('altruïstische variant' van *ad misericordiam*)

A: Ik vind dat de gemeenteraad voor de sloop in de Fonteinraad moet kiezen; de huizen daar zijn niet geschikt voor renovatie.

B: Dat kunt u al die oudere mensen daar toch niet aandoen; die hebben hun hele leven lang in die huizen gewoond.

combinatiemogelijkheid (5) (*ad hominem* – directe variant)

A: Ik ben van mening dat het afschaffen van de zondagsrust hele vervelende consequenties kan hebben voor het sociale leven van werknemers; zo krijgen ze nooit rust.

B: Maar u bent lid van een christelijke partij; u kunt de voor- en nadelen van een dergelijk besluit toch nooit objectief inschatten?

combinatiemogelijkheid (6) (*ad hominem – tu quoque*)

- A: Ik ben van mening dat een minister nooit informatie mag verzwijgen voor de Kamer; dat zou de doodsteek zijn voor de democratie.
B: Dat moet u nodig zeggen; zelf hebt u destijds een zaak van subsidiefraude maandenlang verzwegen.

Voorbeelden van de drie combinatiemogelijkheden in het wetenschappelijk domein:

combinatiemogelijkheid (7) ('egocentrische variant' van *ad misericordiam*)

- A: Ik vind dat uw promotie niet door kan gaan; uw onderzoek deugt van geen kant.
B: Dat kunt u mij niet aandoen; ik heb mijn hele familie en al mijn kennissen al uitgenodigd.

combinatiemogelijkheid (7) ('altruïstische variant' van *ad misericordiam*)

- A: Ik vind dat het onderzoek naar dit geneesmiddel moet worden stopgezet; ik verwacht geen nieuwe resultaten meer.
B: Dat zouden de medewerkers aan dit onderzoek wel heel erg jammer vinden; ze hebben er jarenlang ontzettend hard aan gewerkt.

combinatiemogelijkheid (8) (*ad hominem – directe variant*)

- A: Volgens mij hoeven we softdrugs niet te verbieden; uit onderzoek is gebleken dat het gebruik van softdrugs niet leidt tot harddrugverslaving.
B: Wat weet u daar nou van; u heeft daarover zelf nog nooit iets in de vakbladen gepubliceerd.

combinatiemogelijkheid (9) (*ad hominem – tu quoque*)

- A: De manier waarop u uw gegevens statistisch heeft verwerkt is volgens mij niet helemaal correct; u had de getallen in percentages moeten uitdrukken.
B: Ach kom nou; met uw eigen statistieken is ook wel eens iets mis.

Tot slot drie voorbeelden van deugdelijke argumentatie in elk van de drie typen discussies:

- A: Ik vind dat je me die auto best kunt toevertrouwen, hoor; ik kan prima rijden.
B: Daar geloof ik niets van; twee keer heb je mijn auto geleend en beide keren heb je hem beschadigd.
- A: Naar mijn mening hebben wij nog nooit een loze verkiezingsbelofte gedaan; we zijn onze beloften altijd netjes nagekomen.
B: Dat gelooft toch niemand; bij de vorige verkiezingen beloofde u bijvoorbeeld belastingverlaging, maar in de vier jaar dat u in de regering zat, heeft de burger alleen maar meer belasting moeten betalen.
- A: Ik ben van mening dat op mijn integriteit als wetenschapper helemaal niets valt aan te merken; ik heb altijd op een eerlijke en degelijke manier onderzoek verricht.
B: Moeten wij dat nu geloven? Al twee keer is gebleken dat u hebt gesjoemeld met de resultaten van uw onderzoek.

De (on)redelijkheid van de *ad misericordiam*-drogreden

De deugdelijke argumentaties werden geconstrueerd volgens precies hetzelfde gefixeerde patroon als dat voor de drogredenen. Om alternatieve verklaringen in termen van beleefdheid uit te sluiten, werden ook de deugdelijke argumentaties voorzien van indicatoren voor de persoonlijke aanval, onbeleefde expressies als 'moeten wij dat nu geloven?'

In de schriftelijke instructie aan de proefpersonen werd expliciet meegedeeld dat de discussies waarover zij hun oordeel moesten geven zich in drie verschillende domeinen afspeelden: het eerste domein was de huiselijke situatie (waarbij als voorbeeld de ontbijttafel werd genoemd), die in de instructie gekarakteriseerd werd als een 'informele situatie'. Het tweede domein, dat van het politieke debat, werd getypeerd als een veel formelere situatie, waarin het voor veel deelnemers erg belangrijk is om anderen van hun mening te overtuigen. Het derde domein werd beschreven als de wetenschappelijke discussie, waarin – zo werd benadrukt – het niet zozeer om het overtuigen van anderen gaat, maar om het op een aanvaardbare manier oplossen van een meningsverschil: wie gelijk heeft, is belangrijker dan wie gelijk krijgt. Het begrip 'redelijkheid' werd verder met opzet niet gespecificeerd.

7. Resultaten

De gegevens werden geanalyseerd aan de hand van een multivariate variantie-analyse ('mixed model'-benadering voor herhaalde metingen, met proefpersonen als *random* factor en de overige variabelen als gefixeerde factoren). Als eenheid van analyse fungeerde daarbij de, over vier discussiefragmenten, gesommeerde score. De betrouwbaarheden van deze somscores fluctueerden van .27 tot .65, met een mediane waarde van .54.

De proefpersonen achten taalhandelingen waarin de confrontatieregels is overtreden (in relatieve zin) veel onredelijker dan taalhandelingen waarin die regel niet is overtreden ($F=450.59$ bij $df_1=1$ en $df_2=56$; $p<0.00$), ongeacht de specifieke variant van de drogreden en ongeacht het type discussie (zie tabel 1). Taalhandelingen met een drogreden vinden ze (in absolute zin) enigszins onredelijk (gemiddeld 3.52), taalhandelingen zonder zo'n drogreden redelijk (gemiddeld 5.20).

Tabel 1: Gemiddelde redelijkheidsscore voor discussiebijdragen met en zonder overtreding van de confrontatieregels, per type discussie (tussen haakjes: standaarddeviatie)

	overtreding van de confrontatieregels	geen overtreding van de confrontatieregels
huiselijk	3.85 (.59)	5.20 (.70)
politiek	3.62 (.58)	5.15 (.67)
wetenschappelijk	3.08 (.73)	5.26 (.63)

In de drie afzonderlijke typen discussies blijken de taalhandelingen waarin sprake is van een overtreding van de confrontatieregels telkens significant als minder redelijk beoordeeld te worden dan taalhandelingen zonder overtreding, terwijl er tussen de drie typen discussies bij de taalhandelingen zonder overtreding van de confrontatieregels geen statistisch betrouwbare verschillen in redelijkheid kunnen worden aangetroffen (de disordinale interactie tussen de twee onafhankelijke variabelen blijkt significant: $F=18.47$ bij $df_1=2$ en

$df2=112$; $p<0.00$; als gevolg daarvan vond statistische toetsing van de simpele effecten plaats).

Taalhandelingen met drogredenen worden dus niet alleen in relatieve zin onredelijker gevonden dan taalhandelingen zonder drogredenen, ze worden ook in absolute zin onredelijk gevonden. In het licht van alternatieve verklaringen van de gegevens in tabel 1 in termen van beleefdheid is het van belang op te merken dat de drogredenen in een wetenschappelijke discussie het strengst worden beoordeeld (in statistische termen uitgedrukt: het verschil tussen taalhandelingen met en zonder overtreding van de confrontatieregel is in een wetenschappelijke discussie veel groter dan in de twee andere discussies ($F=38.09$ bij $df1=1$ en $df2=56$; $p<0.00$ univariaat getoetst), terwijl tussen de twee typen niet-kritisch discussies geen statistisch significante verschillen kunnen worden aangetroffen ($F=1.42$ bij $df2=1$ en $df2=56$; n.s. univariaat getoetst). Deze statistische bevindingen maken de geopperde alternatieve verklaring implausibel. Kennelijk beoordelen de proefpersonen de discussiefragmenten primair op deugdelijkheidsgehalte, en niet of in veel mindere mate op beleefdheidsgehalte.

Hoe de proefpersonen oordelen over de onredelijkheid van de drie onderzochte drogredenen afzonderlijk, is weergegeven in tabel 2.

Tabel 2: Gemiddelde redelijkheidsscore voor discussiebijdragen met een *ad hominem*- of een *ad misericordiam*-drogreden, per type discussie (tussen haakjes: standaarddeviatie)

	<i>ad misericordiam</i>	directe aanval	<i>tu quoque</i>
huiselijk	3.65 (.94)	3.33 (1.03)	4.56 (.87)
politiek	3.26 (.90)	2.91 (.88)	4.68 (.92)
wetenschappelijk	3.05 (.98)	2.56 (.93)	3.62 (1.04)

De proefpersonen zien grote verschillen in redelijkheid tussen de drie onderzochte soorten drogredenen ($F=76.10$ bij $df1=2$ en $df2=112$; $p<0.00$). De directe aanval wordt consequent het minst redelijk gevonden (met een gemiddelde redelijkheidsscore van 2.93), de *tu quoque* steeds het meest redelijk (gemiddeld: 4.28; ($F=7.11$ bij $df1=1$ en $df2=56$; $p<0.01$, univariaat getoetst)), terwijl de *ad misericordiam* een tussenpositie inneemt (gemiddeld: 3.32). Ook binnen de afzonderlijke typen discussies is dit patroon steeds aanwezig. Absoluut gezien, blijkt de *tu quoque* uitsluitend in een wetenschappelijke discussie als een onredelijke zet te worden beschouwd. Het in eerder onderzoek gevonden ordinale patroon in redelijkheidsverhoudingen tussen de directe aanval en de *tu quoque* blijkt zich ook in dit onderzoek voor te doen, wat de generaliseerbaarheid van de resultaten uiteraard ten goede komt.

In tabel 3 ten slotte wordt de 'egocentrische variant' van de *ad misericordiam* gecontrasteerd met de altruïstische variant. Overeenkomstig de verwachting blijkt de eerste variant onredelijker te worden gevonden dan de tweede ($F=139.29$ bij $df1=1$ en $df2=56$; $p<0.00$).

Tabel 3 bevat overigens een niet-verwachte interactie ($F=45.16$ bij $df1=2$ en $df2=112$; $p<0.00$): in een politieke en wetenschappelijke discussiecontext wordt de 'egocentrische' variant veel onredelijker gevonden, terwijl de proefpersonen in een huiselijke discussiecontext beide varianten even onredelijk achten. Daar komt nog bij dat in een politieke discussiecontext de altruïstische variant, anders dan in de twee andere discussiecontexten, alleszins redelijk wordt geacht. Hoe kunnen deze niet-verwachte interacties verklaard worden?

De (on)redelijkheid van de ad misericordiam-drogreden

Tabel 3: Gemiddelde redelijkheidsscore voor discussiebijdragen met twee varianten van ad misericordiam ('egocentrisch' versus 'altruïstisch'), per type discussie (tussen haakjes: standaarddeviatie)

	'egocentrische' variant	'altruïstische' variant
huiselijk	3.64 (1.09)	3.66 (1.15)
politiek	2.21 (1.03)	4.31 (1.24)
wetenschappelijk	2.25 (1.05)	3.85 (1.25)

Voordat we een poging tot verklaring doen, zal eerst moeten worden nagegaan in hoeverre de in tabel 3 weergegeven data stabiel zijn. Daartoe werd een (exacte) replicatie van dit experiment uitgevoerd.

8. Replicatie

De replicatie, die precies dezelfde opzet had als het hiervoor beschreven experiment, vond plaats bij 21 HAVO-5 scholieren. In tabel 4, 5 en 6 staan de relevante resultaten. We zullen deze resultaten slechts summier bespreken, aangezien de uitkomsten van dit replicatie-onderzoek over het algemeen genomen consistent zijn met die van het eerste experiment.

Tabel 4: Gemiddelde redelijkheidsscore voor discussiebijdragen met en zonder overtreding van de confrontatieregels, per type discussie (replicatie; tussen haakjes: standaarddeviatie)

	overtreding van de confrontatieregels	geen overtreding van de confrontatieregels
huiselijk	4.07 (.62)	4.91 (.69)
politiek	4.09 (.60)	5.10 (.84)
wetenschappelijk	3.42 (.74)	5.17 (.50)

Taalhandelingen waarin sprake is van een overtreding van de pragma-dialectische confrontatieregels blijken ook in deze replicatie onredelijker gevonden te worden dan taalhandelingen waarin die regel niet is overtreden ($F=46.10$ bij $df_1=1$ en $df_2=20$; <0.00). Conform de verwachtingen en in overeenstemming met de resultaten uit het eerdere onderzoek, is ook de uitkomst dat taalhandelingen met een overtreding van de confrontatieregels in een wetenschappelijke discussie het meest onredelijk worden gevonden ($F=12.07$ bij $df_1=1$ en $df_2=20$; $p<0.00$); consistent met de resultaten van het eerste experiment is voorts dat er tussen de drie typen discussies geen verschillen in redelijkheid kunnen worden aangetroffen wanneer de confrontatieregels niet worden overtreden.

Mogen er in relatieve zin geen verschillen worden aangetroffen tussen het eerste experiment en deze replicatie – een verheugende uitkomst met het oog op de stabiliteit van de gevonden resultaten –, in absolute zin echter zijn er wel degelijk afwijkingen van de resultaten in het vorige experiment: de HAVO-scholieren blijken in het algemeen wat minder kritisch te oordelen dan de vwo-scholieren. Anders dan de vwo-scholieren achten zij over-

trekkingen van de confrontatieregels alleen in een wetenschappelijke discussiecontext onredelijk. Overigens spoort deze bevinding met eerder gevonden resultaten in het onderzoek naar de (on)redelijkheid van de drie varianten van de *ad hominem*-drogreden (Van Eemeren, Grootendorst, Meuffels & Verburg, 1997): ook daar bleken de scholieren van HAVO-niveau consequent minder kritisch dan de vwo-scholieren. Hoe dit verder ook zij, voor het toetsen en confirmeren van de conventionele deugdelijkheid van de confrontatieregels hebben de hier geconstateerde absolute verschillen gelukkig geen gevolgen.

Precies zoals dat het geval was in het vorige experiment, blijkt de directe aanval in elk type discussie het meest onredelijk gevonden te worden, vervolgens de *ad misericordiam* en tot slot *tu quoque*, zij het dat de verschillen tussen de drie typen drogredenen in deze replicatie wat minder geprononceerd zijn dan die in het voorgaande experiment ($F=23.41$ bij $df_1=2$ en $df_2=40$; $p<0.00$). En ook in deze replicatie wordt de *tu quoque* alleen in een wetenschappelijke discussiecontext een onredelijke zet gevonden (zie tabel 5).

Tabel 5: Gemiddelde redelijkheidsscore voor discussiebijdragen met een *ad hominem*- of een *ad misericordiam*-drogreden, per type discussie (replicatie; tussen haakjes: standaarddeviatie)

	<i>ad misericordiam</i>	directe aanval	<i>tu quoque</i>
huiselijk	4.04 (1.00)	3.23 (.99)	4.94 (.85)
politiek	3.87 (.84)	3.39 (1.11)	5.01 (.85)
wetenschappelijk	3.73 (1.18)	2.82 (.99)	3.71 (1.01)

In relatieve zin (zie tabel 6) blijken de resultaten uit het eerste experiment, voorzover betrekking hebbend op het contrast tussen de twee gemanipuleerde varianten van de *ad misericordiam*, gerepliceerd te kunnen worden: ook nu weer wordt de 'egocentrische' variant veel onredelijker gevonden ($F=58.09$ bij $df_1=1$ en $df_2=20$; $p<0.00$), ook nu weer doen zich de niet-verwachte interacties voor ($F=8.21$ bij $df_1=2$ en $df_2=40$; $p<0.00$): anders dan in een huiselijke discussiecontext waarin de proefpersonen beide varianten van de *ad misericordiam* even redelijk vinden, achten zij de egocentrische variant in een politieke en in een wetenschappelijke discussiecontext veel minder redelijk. Voorts dient opgemerkt te worden dat deze HAVO-scholieren de altruïstische variant van de *ad misericordiam* in elke discussiecontext als een redelijke zet typeren.

Een mogelijke verklaring voor de, inmiddels stabiel gebleken, interactie zou gezocht kunnen worden in de specifieke operationalisering van de discussiefragmenten in een huiselij-

Tabel 6: Gemiddelde redelijkheidsscore voor discussiebijdragen met twee varianten van *ad misericordiam* ('egocentrisch' versus 'altruïstisch'), per type discussie (replicatie; tussen haakjes: standaarddeviatie)

	'egocentrische' variant	'altruïstische' variant
huiselijk	4.03 (1.08)	4.04 (1.42)
politiek	3.02 (1.22)	4.71 (1.04)
wetenschappelijk	2.88 (1.15)	4.57 (1.20)

De (on)redelijkheid van de ad misericordiam-drogreden

ke context, althans voorzover die betrekking hebben op de altruïstische variant. In die altruïstische variant wordt de protagonist telkens door de antagonist emotioneel onder druk gezet zijn standpunt op te geven door medelijden op te wekken voor een intimus, een familielid (bijvoorbeeld opa die 89 is en wiens vrouw net is overleden; een broer wiens verkering net uit is). Juist door die familiale verbondenheid wordt er geen verschil meer gemaakt tussen situaties waarin de protagonist voor zichzelf compassie probeert te bewerkstelligen of voor een van de zijnen met wie hij via bloedbanden emotioneel verbonden is.

Daarnaast is het ook heel wel mogelijk – en deze verklaring sluit de eerste in het geheel niet uit – dat een aantal proefpersonen sommige of misschien wel alle discussiefragmenten waarin de altruïstische variant van de *ad misericordiam* figureert, of die fragmenten nu afkomstig zijn uit het huiselijke, politieke of wetenschappelijke domein als pragmatische argumentatie heeft geïnterpreteerd. Als dat het geval mocht zijn, dan zijn de grenzen van een experimenteel ontwerp als het onderhavige bereikt.

9. Conclusie

De opvattingen van gewone beoordelaren over de redelijkheid van discussiebijdragen blijken geen chaotisch, grillig geheel te vormen. Integendeel, er zit een structuur en systematiek in die tot op zekere hoogte theoretisch voorspelbaar is. Kort samengevat komen de resultaten van de twee empirisch-experimentele onderzoeken, waarin het *argumentum ad misericordiam* centraal stond, op het volgende neer:

- (1) Gewone beoordelaren maken in hun oordeel over de redelijkheid van discussiezetten een scherp onderscheid tussen discussiezetten met een drogreden en discussiezetten zonder een drogreden en ze doen dit op een relatief consistente manier. Discussiezetten met een drogreden worden, *ceteris paribus*, veel onredelijker gevonden dan discussiezetten zonder drogredenen.
- (2) Gewone beoordelaren maken bij het beoordelen van de redelijkheid consequent onderscheid tussen het *argumentum ad misericordiam* en twee varianten van het *argumentum ad hominem*; de directe aanval wordt, *ceteris paribus*, het minst redelijk gevonden, daarna het *argumentum ad misericordiam* en tot slot de *tu quoque*-variant.
- (3) Gewone beoordelaren vinden drogredenen in wetenschappelijke gedachtewisseling veel onredelijker dan drogredenen in andere typen discussies.
- (4) Gewone beoordelaren vinden in een politieke en een wetenschappelijke discussiecontext het *argumentum ad misericordiam* waarin de antagonist medelijden voor zichzelf probeert op te roepen onredelijker dan een *argumentum ad misericordiam* waarin compassie voor een andere persoon dan de antagonist zelf wordt geïnduceerd.

Al deze bevindingen zijn in overeenstemming met de resultaten van eerder verricht empirisch onderzoek; in die zin komen ze de generaliseerbaarheid van de resultaten ten goede. De gespecificeerde beperkingen van de experimentele opzet in aanmerking genomen, vormen ze een bevestiging van de stelling dat de pragmadialectische discussieregel voor de confrontatiefase in hoge mate overeenkomt met de normen die gewone beoordelaren aanleggen c.q. zeggen aan te leggen bij de beoordeling van de redelijkheid van discussiebijdragen, zodat de conventionele deugdelijkheid van deze regel gewaarborgd lijkt.

Noten

- 1 Onder gewone taalgebruikers worden hier diegenen verstaan die niet specifiek deskundig zijn op het gebied van de argumentatietheorie of de drogredenenleer, en die evenmin systematisch onderwijs in de betreffende onderdelen hebben genoten.
- 2 Dat wij hier specifiek zullen ingaan op een aantal methodologische overwegingen, komt mede voort uit het commentaar dat twee (anonieme) reviewers van dit tijdschrift leverden op eerder, soortgelijk experimenteel onderzoek naar de *ad baculum*-drogreden waarvan in dit tijdschrift verslag werd gedaan.
- 3 Er bestaat ook een soortgelijke techniek, 'confirmatory factor analysis' genaamd, waarbij een onderzoeker van te voren op basis van theoretische overwegingen modellen specificeert en deze vervolgens aan de empirische gegevens toetst. Anders dan een strikt exploratieve factoranalyse zoals die van Bowker & Trapp biedt een 'confirmatory factor analysis' wel de mogelijkheid a priori gespecificeerde theorieën of theoretische modellen te confirmeren of te falcificeren.
- 4 Het zou in dit kort bestek te ver voeren alle methodische aspecten, overwegingen en voorzorgsmaatregelen *en detail* te beschrijven, temeer daar dit experiment in methodisch en procedureel opzicht een exacte replicatie vormt van het onderzoek naar de *ad baculum* (Van Eemeren, Grootendorst & Meuffels, 1999), met dien verstande dat de *ad baculum* is vervangen door de *ad misericordiam*. Aangezien de methodische en procedurele gang van zaken al gedetailleerd is beschreven in de rapportage van het onderzoek naar de *ad baculum*, volstaan we hier met een globale schets (geïnteresseerden worden verder verwezen naar het betreffende *ad baculum*-artikel).
- 5 De term *redelijkheid* wordt in deze context uiteraard niet in de eerder gespecificeerde theoretisch-normatieve betekenis gebruikt, maar in de betekenis die dit woord in de gewone omgangstaal heeft: hoe aanvaardbaar achten de beoordelaren de geconstrueerde discussiezetten?
- 6 Hierbij dient te worden opgemerkt dat sommige argumentaties die tot de altruïstische variant behoren, ook kunnen worden geïnterpreteerd als redelijke argumenten. In deze interpretatie is er geen sprake van het onder druk zetten van de protagonist, maar moet de reactie van de antagonist juist worden opgevat als pragmatische argumentatie, waarbij gewezen wordt op de negatieve gevolgen van een bepaalde maatregel. In een dergelijke interpretatie wordt regel 1 uiteraard niet overtreden.

Bibliografie

- Bowker, J.K. & R. Trapp (1992)**, Personal and ideational dimensions of good and poor arguments in human interaction. In: F.H. van Eemeren & R. Grootendorst (Eds.), *Argumentation Illuminated* (pg. 220-230). Amsterdam: Sic Sat.
- Eemeren, F.H. van & R. Grootendorst (1992)**, *Argumentation, communication, and fallacies*. Hillsdale (N.J.): Lawrence Erlbaum.
- Eemeren, F.H. van & R. Grootendorst (1996)**, *Waar slaat dat nou weer op? De taal van het meningsverschil*. Amsterdam: Contact.
- Eemeren, F.H. van, R. Grootendorst, B. Meuffels & M. Verburg (1997)**, Hoe redelijk vindt men *ad hominem*-drogredenen? In: H. van den Bergh e.a.(Red.), *Taalgebruik ontrafeld* (pg. 41-53). Dordrecht: Foris
- Eemeren, F.H. van, R. Grootendorst & B. Meuffels (1999)**, De onredelijkheid van de *ad baculum*-drogreden. In: *Taalbeheersing*, 21, 29-48
- Groot, A.D. de (1984)**, The theory of science forum: subject and purport. In: *Methodology and Science*, 17, 230-259.

De argumentatiestructuur

Een overzicht van de belangrijkste benaderingen

1. Inleiding

De argumentatiestructuur is een onderwerp dat de laatste jaren veel aandacht krijgt in de theoretische en de praktische literatuur over het analyseren van argumentatie. Een belangrijk punt van discussie is welke soorten structuren onderscheiden moeten worden en op grond van wat voor criteria.

Het analyseren van de argumentatiestructuur van een betoog helpt om een goed overzicht te krijgen van alle argumenten waarmee een standpunt wordt verdedigd en hun onderlinge samenhang. Voor de beoordeling van de kwaliteit van de argumentatie is het van belang om vast te stellen hoe de argumenten in het betoog zich tot elkaar en het standpunt verhouden. Afhankelijk van de structuur van het betoog kunnen de consequenties van een negatief oordeel over afzonderlijke argumenten meer of minder ernstig zijn.

In de meeste benaderingen worden tenminste drie typen argumentatiestructuren onderscheiden: (1) onderschikkende argumentatie (of *serial reasoning*), (2) nevenschikkende argumentatie (of *linked reasoning*) en (3) meervoudige argumentatie (of *convergent reasoning*). Van onderschikkende argumentatie is sprake als het ene argument het andere ondersteunt. Bij nevenschikkende argumentatie ondersteunt elk van de argumenten het standpunt rechtstreeks, maar kunnen de argumenten niet afhankelijk van elkaar een afdoende verdediging van het standpunt vormen. Meervoudige argumentatie bestaat uit argumenten die elk afzonderlijk (in sommige benaderingen: tot op zekere hoogte) het standpunt ondersteunen.

Hoewel er op het eerste gezicht overeenstemming lijkt te bestaan over de vraag welke structuren onderscheiden moeten worden, blijken de verschillende auteurs bij nadere beschouwing toch minder eensgezind. Vaak wordt dezelfde terminologie gebruikt voor onderscheidingen die op cruciale punten van elkaar verschillen. Zo worden nevenschik-

Samenvatting

In dit artikel wordt een overzicht gegeven van hedendaagse benaderingen van de argumentatiestructuur. Als voorbereiding hierop, wordt eerst een historisch overzicht gegeven. Vervolgens worden de belangrijkste (logische en functionele) benaderingen van argumentatiestructuren besproken. Het accent ligt daarbij op het onderscheid tussen nevenschikkende (of *linked*) en meervoudige (of *convergent*) argumentatie. Ten slotte wordt aandacht besteed aan de in de literatuur gepresenteerde methoden om in twijfelgevallen te kunnen beslissen tussen een nevenschikkende of een meervoudige analyse.

kende argumenten in de meeste benaderingen als 'afhankelijke' argumenten gekarakteriseerd, en meervoudige argumenten als 'onafhankelijke' argumenten, maar wat men verstaat onder 'afhankelijk' en 'onafhankelijk' verschilt per benadering.¹ Bovendien liggen er aan de manier waarop de verschillende argumentatiestructuren gekarakteriseerd worden een aantal fundamentele verschillen in benadering ten grondslag. Met name het onderscheid tussen structurele (of logische) benaderingen, waarin alleen aandacht wordt besteed aan de structurele kenmerken van het eindprodukt van het argumentatieproces, en functionele (of dialectische) benaderingen van argumentatie, waarin het dialogische proces dat resulteert in een bepaalde argumentatiestructuur centraal staat, springt in dit verband in het oog.

Naast verschil van mening over de definities van de diverse structuren en verschillen in benadering, is er ook veel discussie over de vraag welke analysemethode moet worden gehanteerd, met name in twijfelgevallen waarin meer dan een interpretatie in principe te verdedigen is. De discussie concentreert zich daarbij vooral op het erkend lastige onderscheid tussen nevenschikkende en meervoudige argumentatiestructuren.

Ook over de oorsprong van de diverse onderscheidingen, met name van het onderscheid tussen *linked* en *convergent reasoning* bestaat onenigheid. Omdat een beter inzicht in de historische achtergronden van de onderscheidingen tussen verschillende typen argumentatie kan leiden tot een verheldering van de hedendaagse controverses, begint dit artikel met een historisch overzicht (paragraaf 2). In paragraaf 3 worden de belangrijkste definities van argumentatiestructuren en de meest toonaangevende benaderingen besproken. In paragraaf 4 wordt aandacht besteed aan een aantal methoden die in de literatuur worden aangereikt om met twijfelgevallen om te gaan.

2. Historisch overzicht

Aan het analyseren van de argumentatiestructuur werd voor het eerst aandacht besteed in de Amerikaans debat- en argumentatieleerboeken die in de tweede helft van de vorige eeuw verschenen. In deze praktische boeken klinken inzichten door uit de klassieke retorica en uit het werk van de zogenaamde 'Verlichtingsretorici' Campbell (1776) en Whately (1864).

Zowel in de klassieke retorica als bij de 18^e en 19^e eeuwse retorici werden al argumentatiestructuren onderscheiden die verwant zijn aan de structuren die tegenwoordig worden onderscheiden, zij het dat er meestal geen speciale benamingen aan gegeven werden, en dat de behandeling nogal terloops is. De twee belangrijkste hedendaagse benaderingen van de argumentatiestructuur, de functionele benadering en de logische benadering, zijn bij deze retorici al als onderscheiden benaderingen terug te vinden. In de functionele benadering hangt het van de bewijslast van de betrokken partijen af (en dus van de te verwachten kritiek) wat voor structuur aan de argumentatie moet worden toegekend. Wanneer een afdoende verdediging van een standpunt vereist dat een aantal verschillende punten wordt aangetoond, dan vormen de argumenten waarin op deze punten wordt ingegaan één samengestelde (nevenschikkende) verdedigingspoging. Wanneer daarentegen de verdediger van een bepaald standpunt zou kunnen volstaan met het aannemelijk maken van één bepaald punt, maar desondanks meer punten aansnijdt in zijn argumentatie, dan moeten zijn argumenten als alternatieve verdedigingslijnen worden opgevat en is er sprake van meervoudige argumentatie. Deze functionele benadering is zowel bij de klassieke retorici als bij de verlichtingsretorici terug te vinden.

De argumentatiestructuur

De logische benadering, waarbij de term 'argumentatiestructuur' verwijst naar de relaties tussen premissen in verschillende typen redeneringen, is vooral bij de verlichtingsretorici prominent. Zij maken onderscheid tussen de manier waarop de premissen in een deductieve redenering (of wetenschappelijk bewijs) van elkaar afhankelijk zijn in hun ondersteuning van de conclusie en de manier waarop de premissen in een inductieve (of morele argumentatie) met elkaar verbonden zijn. In het eerste geval geeft geen van de premissen afzonderlijk enige steun aan de conclusie. In het laatste geval geven de premissen elk afzonderlijk enige steun aan de conclusie (en zijn in dat opzicht onafhankelijk van elkaar), maar moeten ze samengenomen worden om de conclusie (meer) waarschijnlijk te maken.

De klassieke retorica

In de klassieke Romeinse retorica onderscheidde men zowel onderschikkende argumentatie als argumentatie die uit een aantal argumenten bestaat die het standpunt rechtstreeks ondersteunen.² In Cicero's *De Inventione* wordt het *epicheirema* besproken, een complex argument dat uit vijf onderdelen bestaat. Kennedy (1994) geeft de volgende beschrijving van dit vijfdelige argument:

it is in fact a kind of amplification of the Aristotelian syllogism and enthymeme in which a proposition (part 1) is supported by a variety of reasons (part 2), then a second proposition (what would be the minor premise in a syllogism) is stated (part 3), and that is followed by a variety of reasons for believing it (part 4). The fifth part then states the conclusion. Such an argument in Greek is sometimes called an *epicheirema*, literally "a handful". (120)

Aangezien deel 2 en deel 4 uit redenen bestaan die ter ondersteuning van een argument voor de conclusie dienen, is er in beide gevallen sprake van onderschikkende argumentatie. In beide gevallen bestaat de onderschikkende argumentatie uit een aantal argumenten.³ Cicero geeft het volgende voorbeeld van onderschikkende argumentatie voor de minor premisse 'Of all things nothing is better governed than the universe':

For the risings and the settings of the constellations keep a fixed order, and the changes of the seasons not only proceed in the same way by a fixed law but are also adapted to the advantage of all nature, and the alternation of night and day has never through any variations done any harm. All these points are proof that the nature of the world is governed by no ordinary intelligence. (*De Inventione*, 1. 59)

Het is niet zonder meer duidelijk of deze redenen als een samengestelde verdedigingspoging (en dus als nevenschikkende argumentatie) moeten worden gezien of als een aantal alternatieve, zelfstandige verdedigingen van hetzelfde standpunt (en dus als meervoudige argumentatie).

In de klassieke statusleer komt het onderscheid tussen nevenschikkende en meervoudige argumenten op een aantal manieren (zij het soms nogal impliciet) aan de orde.⁴ Bijvoorbeeld bij de behandeling van het verschil in bewijslast voor de beklaagde en de aanklager in een strafproces.⁵ De beklaagde heeft volgens Quintilianus vier keuzemogelijkheden voor zijn verdediging:

there are four different methods which may be employed in every case, and he who is going to plead should study them as first essentials. For, to begin with the defendant, far the strongest method of self-defence is, if possible, to deny the charge. The second best is when it is possible to reply that the particular act with which you are charged was never committed. The third and most honourable is to maintain that the act was justifiable. If none of these lines of defence are feasible, there remains the last and only hope of safety: [...] we must evade the charge with the aid of some point of law, making it appear that the action has been brought against us illegally. (Quintilianus 3, 6, 83-84)

Elk van deze verschillende methoden kan in principe een afdoende verdediging opleveren. Het is echter ook mogelijk om verschillende verdedigingslijnen te combineren (waardoor de argumentatie als geheel meervoudig wordt). Quintilianus geeft de volgende uitleg van de redenen om voor zo'n meervoudige verdediging te kiezen:

There are also a number who are in doubt as to a form of defence which I may exemplify as follows: 'If I murdered him, I did right; but I did not murder him.' What, they ask, is the value of the first part, if the second can be proved, since they are mutually inconsistent, and if anyone employs both arguments, we should believe neither? This contention is partly justified; we should employ the second alone if the fact can be proved without a doubt. But if we have any doubts as to being able to prove the stronger argument, we shall do well to rely on both. Different arguments move different people. [...] one who is confident of his powers as a marksman may be content with one shaft, whereas he who has no such confidence will do well to launch several and give fortune a chance to come to his assistance. (Quintilianus 4, 5, 13-14)

De aanklager dient in zijn hoofdargumentatie dezelfde punten aan te snijden, maar in tegenstelling tot de beklagde is hij verplicht voor elk van deze punten bewijs aan te dragen:

The accuser [...] must prove that something was done, that a particular act was done, that it was wrongly done, and that he brings his charge according to law. (Quintilianus 3, 6, 85)

Gegeven de bewijslast van de aanklager moeten zijn hoofdargumenten als nevenschikkende argumentatie worden opgevat, aangezien het standpunt alleen door de combinatie van argumenten afdoende verdedigd kan worden.⁶

In het volgende fragment uit de *Rhetorica ad Herennium* waar de ideale volgorde van argumenten wordt besproken, komt een andere manier waarop argumenten van elkaar afhankelijk kunnen zijn bij het ondersteunen van een standpunt aan de orde:

In the Proof and Refutation of arguments it is appropriate to adopt an Arrangement of the following sort: (1) the strongest arguments should be placed at the beginning and at the end of the pleading; (2) those of medium force, and also those that are neither useless to the discourse nor essential to the proof, which are weak if presented separately and individually, but become strong and plausible when conjoined with the others, should be placed in the middle. (*Rhetorica ad Herennium* 3, 10, 18)

De argumentatiestructuur

Anders dan de hoofdargumenten van de aanklager is een deel van de argumenten die in het midden horen te staan niet 'essential to the proof' volgens de auteur van de *Rhetorica ad Herennium*. De reden dat ze desondanks van de overige argumenten afhankelijk zijn, is dat ze te zwak zijn om zelfstandig als verdediging van het standpunt te fungeren, en sterker en aannemelijker worden wanneer ze met de overige argumenten worden gecombineerd.

De Verlichtingsretorici

In *The Philosophy of Rhetoric* (1991/1776) maakt Campbell een onderscheid tussen wetenschappelijke en morele argumentatie.⁷ Een van de belangrijkste verschillen tussen deze twee soorten argumentatie is een verschil in structuur: wetenschappelijke argumentatie bestaat uit een verzameling nevenschikte (of ondergeschikte) argumenten die samen een complexe verdedigingspoging vormen, terwijl morele argumentatie uit een aantal onafhankelijke argumenten bestaat:

scientific evidence is simple, consisting of only one coherent series, every part of which depends on the preceding, and, as it were, suspends the following: moral evidence is generally complicated, being in reality a bundle of independent proofs. The longest demonstration is but one uniform chain, the links whereof, taken severally, are not to be regarded as so many arguments, and consequently when thus taken, they conclude nothing; but taken together, and in their proper order, they form one argument, which is perfectly conclusive. (45)

Hoewel elk van de argumenten die samen de morele argumentatie voor een standpunt constitueren doorgaans onafhankelijk is van de andere argumenten (dat wil zeggen dat elk van de argumenten afzonderlijk al enige ondersteuning aan het standpunt biedt), wordt het standpunt door de opeenstapeling van argumenten steeds aannemelijker:

In moral reasoning, [...] there is often a combination of many distinct topics of argument, no way dependent on one another. Each hath a certain portion of evidence belonging to itself, each bestows on the conclusion a particular degree of likelihood, of all which accumulated the credibility of the fact is compounded. (1991/1776: 45)

Campbell erkent dat het mogelijk is meer dan één onafhankelijk bewijs te geven voor dezelfde propositie, maar meent dat dit weinig zin heeft:

It is true, the same theorem may be demonstrable in different ways, and by different mediums; but as a single demonstration, clearly understood, commands the fullest conviction, every other is superfluous. (1991/1776: 45)

Campbell legt ook uit dat de gevolgen ernstiger zijn wanneer één van de argumenten van een wetenschappelijk bewijs wegvalt dan wanneer dit gebeurt bij een morele argumentatie:

[a demonstration] may be compared to an arch, no part of which can subsist independently of the rest. If you make any breach in it, you destroy the whole. [...] [Moral reasoning] may be compared to a tower, the height whereof is but the aggre-

gate of the heights of the several parts reared above one another, and so may be gradually diminished, as it was gradually raised. (1991: 45-46)

In zijn *Elements of Rhetoric* (1846) maakt Whately onderscheid tussen twee verschillende manieren waarop de argumenten elkaar nodig kunnen hebben om een standpunt adequaat te ondersteunen (in hedendaagse termen is er dan dus sprake van nevenschikkende argumentatie). De argumenten kunnen in de eerste plaats van elkaar afhankelijk zijn omdat ze apart genomen van weinig gewicht zijn, maar samen voldoende ondersteuning aan het standpunt kunnen bieden:

The remark above made, as to the force of *concurrent* testimonies, even though each, separately, might have little or non, but whose *accidental* agreement in a falsehood would be extremely improbable, is not solely applicable to the Argument from *Testimony*, but may be extended to many arguments of other kinds also; in which a similar calculation of chances will enable us to draw a conclusion, sometimes even amounting to moral certainty, from a combination of data which singly would have had little or no weight. (1846: 74)

In plaats van door een aantal gelijksoortige argumenten aan te voeren (een aantal getuigenissen, tekens of voorbeelden) is het volgens Whately ook mogelijk om de argumentatie sterker te maken door verschillende typen argumenten te combineren. Het tweede type nevenschikkende argumentatie dat Whately onderscheidt bestaat dan ook uit een combinatie van verschillende typen argumenten, waarbij steeds het ene argument als middel dient om duidelijk te maken dat een tegenwerping tegen het andere argument (dat er mogelijk uitzonderingen zijn op de aan dat argument ten grondslag liggende regel) niet aan de orde is:

the *a priori* Argument and Example support each other, when used in conjunction [...]. A sufficient Cause being established, leaves us still at liberty to suppose that there may have been circumstances which will prevent the effect from taking place; but Examples subjoined show that these circumstances do not, at least always, prevent that effect. (1846: 138)

Ook de mogelijkheid om meer argumenten aan te voeren dan strikt genomen nodig is voor een afdoende verdediging van het standpunt (en dus meervoudige argumentatie aan te voeren) komt bij Whately aan bod in het kader van de verdeling van de bewijslast. Wie meer doet dan redelijkerwijs verwacht mag worden moet dit wel duidelijk maken aan de tegenstander:

though it may often be expedient to bring forward more proofs than can be fairly *demand*ed of you, it is always desirable, when this is the case, that it should be *known*, and that the strength of the cause should be estimated accordingly. (1846: 112)

Wanneer er meer argumenten worden aangevoerd dan vereist, spreekt Whately van argumenten 'ex abundanti' (ten overvloede): elk van de argumenten afzonderlijk zou al genoeg geweest zijn. De argumentatie als geheel kan dan als meervoudig worden gekarakteriseerd.⁸

De argumentatiestructuur

De eerste Amerikaanse argumentatieleerboeken

In de leerboeken over argumenteren en debatteren die in Amerika vanaf de vijftiger jaren van de vorige eeuw beginnen te verschijnen zijn de traditionele opvattingen over argumentatiestructuren in grote lijnen terug te vinden. Maar er zijn ook een paar nieuwe ontwikkelingen. Volgens de meeste hedendaagse auteurs was Monroe Beardsley (1950) de eerste die de argumentatiestructuur schematisch ging weergeven door middel van diagrammen die bestaan uit genummerde beweringen en pijlen ter aanduiding van ondersteuningsrelaties. Beardsley introduceerde ook een deel van de terminologie die nog steeds door informele logici gebruikt wordt om naar de verschillende argumentatiestructuren te verwijzen. Hij hanteert de volgende definities:

In a *convergent* argument, several independent reasons support the same conclusion [...]. In a *divergent* argument, the same reason supports several conclusions [...]. A *serial* argument contains a statement that is *both* a conclusion *and* a reason for a further conclusion. (1950: 19)

Aan Beardsley wordt soms ook het onderscheid tussen *linked* en *convergent reasoning* toegeschreven, maar dit is volgens Thomas niet terecht. Hij meent zelf de eerste te zijn die dit onderscheid maakte:

The distinction between linked and convergent inferences was not drawn by Beardsley, not even in his fourth edition of *Thinking Straight*. It was introduced in the 1973 edition of PRNL [Practical Reasoning in Natural Language]. Beardsley represented linked and convergent inferential relationships alike, using multiple arrows for (what I call) linked relationships, as if all reasoning with multiple reasons were convergent (except that this distinction did not exist in his system). The concept of linked reasoning, and the distinction between it and convergent reasoning, needed to be added to Beardsley's system of analysis before it could be generally applied at all. (1986: 457)

Toch werd er in de argumentatieleerboeken al voor 1973 een soortgelijk onderscheid gemaakt. Bijvoorbeeld door Mills (1968), die gevallen waarbij er sprake is van 'one conclusion with several coordinate reasons' onderscheidt van gevallen met 'one conclusion supported by two or more pairs of coordinate reasons'. Een voorbeeld van het eerste type structuur is:

Conclusion: Our top debaters are top scholars

Reasons:

- 1 They are John, Mary, and Jim.
2. John has a 3.9
3. Mary has a 3.8
4. Jim has a 3.7

Mills (1968: 182-183)

Alleen wanneer deze vier redenen samen worden genomen, kan aannemelijk worden gemaakt dat de drie beste debaters ook hoge cijfers hebben en dus als 'top scholars' kunnen worden beschouwd. Een voorbeeld van het tweede type structuur, aldus Mills, zou de

argumentatie voor een waardeoordeel zijn, wanneer deze bestaat uit een aantal paren van argumenten, waarin in het ene argument steeds een bepaald criterium genoemd wordt dat in het andere argument wordt toegepast op het concrete geval. Mills geeft het volgende voorbeeld: 'Installment buying is harmful if it encourages people to live beyond their means, and it does so; it is harmful if it causes inflation, and it does so, etc. (1968: 183).

Net als bij de verlichtingsretorici valt het onderscheid tussen afhankelijke en onafhankelijke redenen voor de meeste vroege leerboekauteurs samen met het onderscheid tussen de relatie van de premissen in een deductieve redenering en die in een inductieve (of niet-deductieve) redenering. Zo vergelijken Ray & Zavos (1966) de premissen van deductieve redeneringen met de schakels in een keten, en contrasteren zij dit type verband met dat van de premissen van inductieve redeneringen en argumentatie op basis van omstandigheden:

Deductive reasoning is often compared to a chain. The last link in the chain is dependent not to some degree but totally on the connection of every other link. [...] Induction and argument from circumstance can be better compared to the relation of the legs of a table to the tabletop. Each leg, though cooperating with the others, supports the top independent of the other legs (at least to a point). (1966: 101)

Ook de traditie uit de klassieke statusleer waarbij het van de bewijslast van de verdediger van een standpunt afhangt wat voor structuur in zijn argumentatie ontstaat, wordt voortgezet in de leerboeken over argumentatie en debat. Een goed voorbeeld van een dergelijke benadering is *Argumentation and Advocacy* van Windes & Hastings (1965). Om iemand te kunnen beschuldigen van verduistering, moeten volgens hen de volgende punten worden aangetoond:

1. Certain property was misappropriated.
2. X misappropriated the property.
3. The misappropriation was fraudulent, i.e., without the consent of the owner.
4. The property was for the personal use of X. (1965: 75)

In dergelijke gevallen vormen de verschillende punten ('issues') samen één nevenschikkende argumentatie:

Usually there is one over-all argument leading directly to the proposition, and the elements of this argument are further supported by sub-arguments. The over-all argument states the issues and the sub-arguments are contentions in support of the issues [...] Each one of the issues must be established for the proposition [X is guilty of embezzlement] to be established. If any issue is not proved, then, the proposition is not proved. (1965: 215-216)

De tegenpartij kan in zo'n geval volstaan met aanvallen van een van deze punten (1965: 232).

Windes & Hastings besteden ook aandacht aan (meervoudige) argumentatie die uit een aantal onafhankelijke verdedigingslijnen bestaat:

De argumentatiestructuur

Another aspect of case building to note is that independent lines of reasoning may lead to the same conclusion. We may, for example, use three reasoning processes to support the conclusion 'the corn crop of Dullnia is failing.'

1. Dullnia is buying corn on the world market. (Reasoning from effect to cause.)
2. The testimony of an agricultural expert who visited Dullnia. (Testimonial evidence.)
3. The presence of drought and poor growing conditions this year. (Cause to effect).

De argumenten in dit voorbeeld zijn onafhankelijk van elkaar, omdat ze elk gebruik maken van een ander type argumentatie. Desondanks kunnen de verschillende argumenten elkaar wel versterken:

In this series of arguments rather than having a clear set of issues to be established, the proof of the proposition depends on the number and plausibility of the component arguments. In such cases one strong one may be sufficient, but the more independent arguments which lead to the same conclusion, the more probable is that conclusion. (1965: 216-218)

Bij Windes en Hastings lijken dus twee criteria relevant om te bepalen of argumenten van elkaar afhankelijk zijn of niet: (1) of de argumenten elk verwijzen naar een van de vaste punten die de protagonist van een bepaald standpunt dient aan te tonen of niet en (2) of de aangevoerde argumenten van hetzelfde type zijn of niet.

3. Hedendaagse benaderingen

Vanaf de jaren zeventig verschijnen er een groot aantal praktische boeken over argumentatie waarin het standaard wordt om aandacht te besteden aan de analyse van de argumentatiestructuur. Met uitzondering van een aantal op de pragma-dialectische benadering gebaseerde werken van Van Eemeren, Grootendorst & Kruiger (1983, 1984), Van Eemeren en Grootendorst (1992) en Van Eemeren, Grootendorst & Snoeck Henkemans (1995) en het op het Toulmin-model gebaseerde boek van Schellens & Verhoeven (1988) zijn al deze boeken afkomstig uit de hoek van de informele logica.⁹

Pas in de jaren negentig wordt er ook in theoretische publicaties aandacht besteed aan argumentatiestructuren. In de tijdschriften *Informal Logic en Argumentation* worden de onderscheidingen van met name informele logici kritisch besproken. Ook verschijnen er drie monografieën over argumentatiestructuren, waarin steeds een dialectische benadering van de argumentatiestructuur wordt gepropageerd. Aangezien in al deze publicaties de meeste aandacht uitgaat naar het onderscheid tussen nevenschikkende (*linked*) en meervoudige (*convergent*) argumentatie, zal ik mij in mijn bespreking van deze literatuur tot deze twee typen structuren beperken.

De onderscheidingen in de leerboeken

Thomas (1986, 1e editie 1973) was de eerste auteur die de termen *linked* and *convergent* gebruikte om onderscheid te maken tussen afhankelijke en onafhankelijke argumenten. Zijn manier om deze beide typen structuren schematisch weer te geven is door vrijwel alle

informele logici overgenomen. Hoewel Thomas veel invloed heeft gehad op de behandeling van argumentatiestructuren door informele logici, wijken zijn eigen definities van afhankelijke en onafhankelijke argumenten af van die van de meeste andere auteurs. Terwijl de meeste informele logici de traditie voortzetten volgens welke *linked reasoning* wordt verbonden met deductieve redeneringen en *convergent reasoning* met inductieve redeneringen (of andere typen niet-deductieve redeneringen), geeft Thomas expliciet aan met die traditie te willen breken:

the natural-logic concept of *linked inference* [...] bridges the supposed sharp line of the traditional induction-deduction dichotomy, severely straining [...] the traditional theory that 'induction' and 'deduction' comprise two completely different kinds of inference [...] both of these supposedly different 'types of reasoning' receive identical diagrammatic representations (1986: 461)

Thomas geeft de volgende definities van *linked* en *convergent reasoning*:

When a step of reasoning involves the logical combination of two or more reasons, they are diagrammed as *linked* (1986: 58)

When two or more reasons do not support a conclusion in a united or combined way, but rather each reason supports the conclusion completely separately and independently of the other, the reasoning is *convergent* (1986: 60)

Zowel het samenstel van premissen in deductief geldige redeneringen als in inductieve redeneringen wordt door Thomas als *linked* genalyseerd. Bij deductief geldige redeneringen moeten de premissen samengenomen worden omdat geen van de premissen afzonderlijk enige steun aan de conclusie kan geven, bij inductieve redeneringen omdat elk van de premissen afzonderlijk onvoldoende steun geeft, al geeft elk van de premissen los gezien al wel enige ondersteuning aan de conclusie. Van *convergent* argumentatie is sprake als de premissen onafhankelijk van elkaar de conclusie al voldoende aannemelijk maken. Bij Thomas vormen *linked arguments* één enkelvoudige argumentatie ('the conclusion is a single inference from the combination of [the] reasons') (58), terwijl *convergent arguments* bestaan uit een aantal afzonderlijke argumenten (meervoudige argumentatie).¹⁰

A convergent argument is equivalent to separate arguments (or evidence coming from separate areas) for the same conclusion (1986: 61)

The closest formal approximation to the natural-logic portrayal of convergent inference would perhaps be two separate deductions leading to two different tokens of the same conclusion. (1986: 459)

Omdat *convergent* argumentatie uit een aantal afzonderlijke argumenten bestaat, is deze argumentatie minder kwetsbaar dan *linked* argumentatie:

An important feature of *convergent reasoning* is that the support given to the conclusion by each separate reason, or line of reasoning, would remain unaffected even if the other [...] reason(s) were false (1986: 61)

De argumentatiestructuur

De enige andere informele logici die soortgelijke definities als Thomas hanteren zijn Pinto en Blair. Zij maken onderscheid tussen een 'groep' van premissen die samen een enkelvoudige argumentatie (Pinto & Blair spreken van één 'inference' (77)) vormen en onafhankelijke groepen van premissen die elk apart de conclusie kunnen ondersteunen, en daarom als 'parallel inferences' worden gezien (1993: 77). Uit hun voorbeelden wordt duidelijk dat een groep van premissen zowel kan bestaan uit de premissen van een deductieve redenering als uit de premissen van een inductieve redenering die samen een conclusie meer aannemelijk of plausibel maken.

Andere informeel-logici hanteren een beperktere definitie van afhankelijke argumenten, waarbij het onderscheid tussen *linked* en *convergent* argumenten juist weer samenvalt met het onderscheid tussen deductieve en niet-deductieve argumenten. Govier (1992) legt dit verband heel expliciet:

In most deductively valid arguments, and in analogies, the support provided by the premises is *linked*, not *convergent*. There are exceptions, as when a person offers two separate premises, both of which deductively entail the conclusion, but this is quite rare. There are arguments in which support is *convergent* and in which the premises do not entail the conclusion nor support it by analogy [...] These arguments we call *conductive* arguments. [...] Some philosophers have referred to these arguments based on separately relevant factors as *good reasons arguments*. The relevant factors provide reasons for the conclusion, though they do not deductively entail it. (1992: 308-309)

Linked argumenten zijn volgens Govier dus deductieve redeneringen of analogieën, en *convergent* argumenten zijn niet-deductief (conductief), tenzij er sprake is van twee premissen waarbij uit elk afzonderlijk de conclusie deductief kan worden afgeleid.¹¹ In een dergelijk geval, zegt Govier 'One might also insist that such a case represents several arguments all with the same conclusion' (1992: 356).

Zodra de premissen apart beschouwd relevant zijn voor de conclusie (dat wil zeggen enige ondersteuning geven), wordt de argumentatie door Govier als *convergent* geanalyseerd, ook in gevallen waarin de premissen samengenomen moeten worden om voldoende ondersteuning aan de conclusie te bieden. Of de argumenten *linked* of *convergent* zijn maakt volgens Govier voor de beoordeling niet uit: in beide gevallen moeten ze in samenhang bekeken worden:

There are [...] two basic facts to understand right now about the way in which premises support conclusions. First, premises should be considered together in their support. Second, they may be *linked* or *convergent*. In the latter case, it would be possible to see each premise as providing a separate reason or separate bit of evidence, in support of the conclusion, but the whole argument requires us to think of these separate strands together, as the weight of support accumulates. (1992: 48)

Copi & Cohen (1990) en Groarke, Tindale & Fisher (1997) geven soortgelijke definities als Govier. Al deze auteurs hebben met elkaar gemeen dat zij argumenten alleen als van elkaar afhankelijk voor de verdediging van het standpunt (en dus als *linked*) beschouwen wanneer de argumenten afzonderlijk beschouwd irrelevant voor de conclusie zijn. Zodra de argu-

menten elk apart als een reden kunnen worden gezien, dat wil zeggen enige ondersteuning aan het standpunt bieden, worden ze als onafhankelijk van elkaar (en dus als *convergent*) beschouwd. In dergelijke benaderingen worden dus ook argumentaties die uit een aantal zwakke argumenten bestaan die samen genomen moeten worden voor een afdoende verdediging als onafhankelijk of convergent beschouwd.¹²

Anders dan volgens Govier, is het volgens Copi & Cohen niet mogelijk om een *convergent* argument te hebben waarbij er in feite sprake is van een aantal argumenten. Ongeacht de hoeveelheid onafhankelijke premissen, moet er altijd van één argument gesproken worden:

Emerging practice is to say that it is one argument with two independent premisses. The principle seems to be that the number of conclusions determines the number of arguments. So by a 'single argument' is meant an argument to a single conclusion, regardless of how many premisses are adduced in its support (1990: 19-20)

Deze opmerking verschaft overigens niet veel duidelijkheid over wat Copi & Cohen bedoelen als ze het hebben over 'independent premisses', aangezien ze nu een heel nieuw criterium introduceren voor de 'enkelvoudigheid' van een argumentatie: het aantal conclusies in plaats van het aantal argumenten dat de conclusie zelfstandig ondersteunt.

Johnson & Blair (1994) nemen een tussenpositie in. Aan de ene kant beschouwen ze *linked* argumenten (in hun terminologie: argumenten die uit één 'premise set' bestaan) net als Thomas en Pinto & Blair als enkelvoudige argumentatie. Ook zien ze *convergent* argumenten als afzonderlijke en zelfstandige argumenten: 'When there are, in effect, two or more distinct independent grounds for a conclusion, think of each ground as a separate argument' (38)). Aan de andere kant zijn ze (net als Govier, Copi & Cohen en Groarke, Tindale & Fisher) van mening dat bij de beoordeling van de ondersteuningskracht de argumenten altijd samengenomen moeten worden. Kennelijk maakt het voor deze beoordelingstap niet uit of er sprake is van een aantal zelfstandige argumenten of van een enkelvoudige argumentatie met afhankelijke premissen. Zo geven ze de volgende instructie voor het beoordelen van afzonderlijke argumenten of 'lines of argument':

check the premisses individually for relevance. [...] Finally, check for sufficiency: Do the premisses, taken together, satisfy the sufficiency requirement? Do they provide enough support for the conclusion? (1994: 269)

Conway (1991: 148-149) heeft kritiek geuit op de manier waarop de meeste informele logici het onderscheid tussen *linked* en *convergent* premissen definiëren. Zijn kritiek richt zich tegen benaderingen als die van Govier, Copi & Cohen en Groarke, Tindale & Fisher, die het afzonderlijk relevant-zijn van premissen als criterium hanteren voor onafhankelijke of *convergent* argumenten. Een dergelijk criterium verschaft volgens Conway geen goed uitgangspunt voor de beoordeling van de argumentatie, en ondergraaft in feite het belang van het maken van onderscheid tussen de verschillende argumentatiestructuren:

if individual relevance of premisses is the criterion for convergence, the distinction does not correspond to whatever intuitions we might have about "separateness" of premisses. Further, an argument being convergent on this criterion, cannot serve as an

“instruction” to evaluate each line of support separately or to evaluate the degree of support of the premises for the conclusion in any other particular way. So if there is any evaluative importance to the linked/convergent distinction, understood in this way, it is not in the area of the degree of support premises give to a conclusion.

Conway zelf vindt overigens dat we het heel goed zonder het begrip ‘convergent argument’ zouden kunnen stellen, ook als dit anders gedefinieerd zou zijn, omdat het voor de wijze van beoordeling toch geen verschil maakt of de argumentatie *linked* of *convergent* is:

The implication seems to be that if an argument is not convergent showing one of the premises to be false must mean rejecting the entire argument. Thus without the notion of convergence, we would have to reject many arguments that should not be rejected. This is all myth. Even when premises clearly “work together,” we know perfectly well that the falsity of one need not necessitate rejecting the entire argument. [...] we do not automatically reject any [...] sort of argument just on account of the falsity of some premise. Rather, we dismiss the unacceptable premise and evaluate the support on the basis of those that remain. We do not need a notion of convergent support to enable us to do this. (1991: 155–156)

De definities van Van Eemeren & Grootendorst (1992) lijken in bepaalde opzichten overeen te komen met de definities van met name informele logici als Thomas en Pinto & Blair, maar er is een belangrijk verschil: zowel het equivalent van een *linked* argument, nevenschikkende argumentatie, als het equivalent van een *convergent* argument, meervoudige argumentatie, worden gezien als een complex argument, dat is samengesteld uit een aantal enkelvoudige argumentaties (1992: 73). Bij Thomas en Pinto & Blair is een *linked* argument in feite enkelvoudige argumentatie, en is alleen een *convergent* argument als complexe argumentatie te beschouwen, dat wil zeggen als bestaande uit een combinatie van enkelvoudige argumentaties. Meervoudige en nevenschikkende argumentatie bestaan in de optiek van Van Eemeren & Grootendorst allebei uit een samenstel van enkelvoudige argumentaties; alleen de relaties tussen die argumentaties verschillen van elkaar.¹³ Bij meervoudige argumentatie vormen de afzonderlijke enkelvoudige argumentaties in principe alternatieve verdedigingen van hetzelfde standpunt; bij nevenschikkende argumentatie zijn alle samenstellende enkelvoudige argumentaties in principe noodzakelijk voor een afdoende verdediging van het standpunt (1992: 77).

Omdat de enkelvoudige argumentaties elk apart al enige ondersteuning aan het standpunt bieden, is nevenschikkende argumentatie het best te vergelijken met een convergent argument zoals dat gedefinieerd is door auteurs als Govier, Groarke, Tindale & Fisher en Copi & Cohen. De categorie *linked* argument van deze zelfde auteurs blijft bij Van Eemeren & Grootendorst buiten beschouwing; de interne structuur van de premissen binnen een enkelvoudige argumentatie komt niet aan de orde bij hun uiteenzetting over de argumentatiestructuur, omdat het concept ‘argumentatiestructuur’ bij Van Eemeren en Grootendorst alleen op complexe vormen van argumentatie (dus op combinaties van enkelvoudige argumentaties) betrekking heeft.

Van Eemeren & Grootendorst maken het onderscheid tussen meervoudige argumentatie (voorbeeld 1) en nevenschikkende argumentatie (voorbeeld 2) duidelijk aan de hand van de volgende voorbeelden:

- (1) Postal deliveries in Holland are not perfect. You cannot be sure that a letter will be delivered the next day, that it will be delivered to the right address and that it will be delivered early in the morning. (1992: 73)
- (2) Postal deliveries in Holland are perfect. You can be sure that a letter will be delivered the next day, that it will be delivered to the right address, and that it will be delivered early in the morning. (1992: 77)

Anders dan in voorbeeld (2), is elk van de enkelvoudige argumentaties in voorbeeld (1) in principe een afdoende verdediging van het standpunt. Waarom zou iemand meer argumenten geven dan strikt genomen nodig is? Van Eemeren & Grootendorst noemen de volgende mogelijke redenen:

It is possible that the speaker tries to cater for various kinds of doubt about his standpoint, pertaining to different aspects. [...] Multiple argumentation can also be used for rhetorical reasons: the profusion of arguments makes the defense appear stronger. The speaker gives the impression of having taken account of every possible objection to his standpoint. [...] Because acceptance is liable to gradations, in producing a multiplicity of arguments the speaker may gradually overcome the last remaining morsel of doubt in the listener. It may also simply be that after one argument the speaker advances another quite different sort of argument in the hope that it will be more successful. (1992: 74)

In voorbeeld (2) zijn de drie argumentaties die het standpunt ondersteunen dat de postbezorging in Nederland perfect is afhankelijk van elkaar:

Only if they are taken together, they are deemed to provide sufficient grounds for accepting the standpoint. If either of the single argumentations proves to be unacceptable, the entire coordinatively compound argumentation falls apart. (1992: 77)

De belangrijkste reden om nevenschikkende argumentatie naar voren te brengen in plaats van enkelvoudige argumentatie is volgens Van Eemeren & Grootendorst:

in many cases, it is not possible to remove all the antagonist's doubts by means of one argument. When defending his standpoint, the protagonist then has to advance two or more connected arguments that, only when taken together, are supposed to constitute a well-rounded and conclusive defence. (1992: 77)

Elk argument in een nevenschikkende argumentatie geeft enige ondersteuning aan het standpunt, maar niet per se evenveel:

Although the term *coordinative* may suggest that the argumentation consists of a series of arguments that are equally important, this need not be so. It is, for instance quite possible for one argument to account for, say, 60% of the cogency of the argumentation, the next for 10%, and the third for 20%.

De argumentatiestructuur

Een tweede belangrijk verschil met de benadering van argumentatiestructuren in de informele logica is dat Van Eemeren & Grootendorst argumentatiestructuren expliciet in verband brengen met de dialectische context. De argumentatiestructuur hangt (onder meer) af van de reacties waar in het betoog op gereageerd of geanticipeerd wordt (Van Eemeren & Grootendorst 1983: 210, Van Eemeren, Grootendorst & Snoeck Henkemans 1995: 61-63). De pragma-dialectische benadering kan daarom als een voortzetting gezien worden van de functionele benadering van argumentatiestructuren.

Schellens & Verhoeven (1988) maken zowel voor de analyse van enkelvoudige argumentatie als voor complexere vormen van argumentatie die zij 'samengestelde argumentatie' noemen, gebruik van het Toulmin-model. Bij samengestelde argumentatie is er sprake van meer dan één gegeven bij een conclusie. Naast ketenredeneringen (onderschikkende argumentatie), onderscheiden Schellens & Verhoeven samengestelde argumentaties met *afhankelijke* en met *onafhankelijke* gegevens. Wat ze hieronder verstaan, blijkt uit hun commentaar op een voorbeeld van de schematische weergave van een redenering met twee afhankelijke gegevens (1a) en een voorbeeld met twee onafhankelijke gegevens (2a):

In (1a) staan op de plaats waar normaal gesproken één gegeven staat, twee gegevens. Omdat die samen tot de conclusie leiden, noemen we ze *afhankelijk*. In (2a) is in feite sprake van twee afzonderlijke redeneringen, die tot dezelfde conclusie leiden. Omdat de gegevens elk op zich ook tot de conclusie leiden, noemen we ze *onafhankelijk*. (1988: 19)

Voor de beoordeling heeft het onderscheid de consequentie dat bij afhankelijke argumentatie beide gegevens juist moeten zijn, omdat anders de argumentatie 'in duigen valt', terwijl bij onafhankelijke argumentatie 'een van de gegevens onjuist mag zijn, zonder dat de conclusie daarmee hoeft te vervallen' (20).

Schellens & Verhoeven wijzen ook nog op de mogelijkheid van een tussenvorm van afhankelijke en onafhankelijke gegevens: het gaat dan om gevallen waarbij één van de gegevens eventueel gemist zou kunnen worden, maar waarbij geen van de gegevens afzonderlijk voldoende is om de conclusie afdoende te verdedigen. Deze tussenvorm wordt bij de analyse net zo weergegeven als afhankelijke gegevens (1988: 21).¹⁴

Afhankelijke argumenten en de tussenvorm van afhankelijke argumenten zijn te vergelijken met nevenschikkende argumentatie bij Van Eemeren & Grootendorst. Weliswaar wordt de combinatie van afhankelijke argumenten als één redenering gezien, en dat zou kunnen betekenen dat afhankelijke argumenten één enkelvoudige argumentatie vormen. Toch is dit niet de bedoeling van Schellens & Verhoeven, aangezien zij afhankelijke argumenten nadrukkelijk niet als een vorm van enkelvoudige argumentatie maar als samengestelde argumentatie behandelen. Onafhankelijke argumenten lijken het equivalent te zijn van meervoudige argumentatie.

Theoretische benaderingen

In de jaren negentig verschijnen er drie monografieën over argumentatiestructuren: Freemans (1991) *Dialectics and the Macrostructure of Arguments*, Snoeck Henkemans' (1992) *Analysing Complex Argumentation en Walton's (1996) Argument Structure; A Pragmatic Theory*. Deze drie benaderingen komen in een aantal opzichten overeen: alle drie de auteurs zijn

ontevreden over de onduidelijke en dubbelzinnige definities die tot dan toe van onafhankelijke en afhankelijke argumenten gegeven zijn. Elk van de auteurs gaat uit van een dialectische benadering in een poging om preciezere definities te geven van deze begrippen en tevens de verschillende structurele onderscheidingen in functionele termen te rechtvaardigen. Freeman en Snoeck Henkemans ontwikkelen elk een dialectisch model van argumentatiestructuren. Waltons bijdrage bestaat vooral uit een kritische bespreking van de bestaande definities en van de criteria die worden gehanteerd om vast te stellen of een argument *linked* of *convergent* is. Hij is een voorstander van een dialectische benadering van de argumentatiestructuur, en introduceert een alternatief systeem om de verschillende structuren schematisch weer te geven.

Freeman (1991) is van mening dat argumentatiestructuren geanalyseerd moeten worden als het resultaat van het verloop van argumentatieve dialogen tussen een uitdager en een verdediger.¹⁵ Zijn benadering van argumentatiestructuren is voor een belangrijk deel gebaseerd op Toulmins (1958) procedurele model van argumentatie

Als startpunt voor zijn analyse van de argumentatiestructuur neem Freeman de 'elementaire dialectische situatie': een verdediger brengt argumentatie naar voren voor een bepaalde claim in reactie op de vragen van een uitdager. De situatie is dialectisch in plaats van alleen dialogisch als de vragen van de uitdager erop gericht zijn de claim kritisch te toetsen en als het interactieproces op een duidelijke manier is beregeld.

In de elementaire dialectische situatie kan de uitdager drie soorten 'elementaire dialectische' vragen stellen die verschillende soorten argumenten genereren: aanvaardbaarheidsvragen, relevantievragen, en toereikendheidsvragen. Elk type vraag vergt een specifiek soort uitbreiding van de argumentatie door de verdediger, en resulteert in een ander type argumentatiestructuur.¹⁶

Linked en *convergent* argumentatie (evenals andere typen argumentatiestructuren) worden door Freeman geanalyseerd als antwoorden op verschillende typen dialectische vragen: een *linked* argument ontstaat wanneer de verdediger reageert op de relevantievraag ('Waarom is het aangevoerde argument relevant voor de claim?') door een premisse toe te voegen aan een al gegeven argument waarmee hij de relevantie van het andere argument voor de claim duidelijk maakt (93-94). Een *convergent* argument ontstaat wanneer de verdediger meer bewijsmateriaal aandraagt voor zijn claim in reactie op een vraag naar de toereikendheid van het gegeven argument ('Kun je hier nog een argument voor geven?') (95). Als gevolg van deze uitwisseling van zinnen wordt een argument gegenereerd dat bestaat uit premissen die elk afzonderlijk relevant zijn voor de claim.

In Freemans benadering is het concept *linked* argumentatie alleen verbonden met de relevantievraag: 'premisses are linked when we need to take them together or they are intended to be taken together to see why we have a relevant reason for the conclusion' (1991: 94) Naar zijn mening zorgen andere auteurs voor veel verwarring doordat ze niet duidelijk genoeg aangeven of argumenten *linked* zijn omdat elk van de premissen apart genomen *irrelevant* is voor de conclusie, of omdat elk van de premissen afzonderlijk *onvoldoende ondersteuning* aan de conclusie biedt. Naast het gewone type *linked* argumentatie introduceert Freeman nog een tweede type argument, waarbij sprake is van 'modal linkage'. Bij dit tweede type argument zijn de premissen afzonderlijk relevant (en is de argumentatie dus *convergent*), maar bieden de premissen alleen in combinatie voldoende ondersteuning aan de conclusie. Door het concept 'modal linkage' in te voeren, en hiervoor een aparte notatie te ontwikkelen, is het volgens Freeman mogelijk geworden recht te doen aan gevallen waarbij de

premissen in een bepaald opzicht onafhankelijk (want afzonderlijk relevant), maar in een ander opzicht afhankelijk (want alleen samen voldoende) zijn: 'we may diagram as *convergent* arguments where the several premises are independently relevant to the conclusion, (...) but yet satisfy intuitions to represent them as linked' (1991: 159).

In haar bespreking van Freeman (1991) wijst Snoeck Henkemans (1994) erop dat het maar de vraag is of Freeman zijn doel om het onderscheid tussen *linked* en *convergent* argumenten te verhelderen met de introductie van het concept 'modal linkage' heeft bereikt:

this solution merely adds to the confusion concerning the concepts of 'linked' and 'convergent' structure: an argument can now be (modally) linked and convergent at the same time. Another problem is that Freeman ignores the possibility that a convergent argument consists of premisses that are not only separately relevant but also have sufficient weight by themselves: in his approach, all convergent arguments are 'modally linked'. Instead of clarifying the distinction between linked and convergent arguments, his solution amounts in fact to drawing a distinction between two types of linked argument. (1994: 320-321)

Snoeck Henkemans (1992) geeft een pragma-dialectische karakterisering van meervoudige en nevenschikkende argumentatie, waarin deze structuren worden geanalyseerd als het resultaat van pogingen van de protagonist van een standpunt zich tegen specifieke vormen van kritiek op zijn argumentatie te verdedigen in een discussie die erop gericht is een verschil van mening op te lossen. De verschillende typen argumentatiestructuren worden opgevat als functionele middelen om de oplossing van het geschil te bevorderen. Snoeck Henkemans (92-93) ontwikkelt een model waarin regels worden gegeven voor het reageren op kritiek door meer argumentatie te geven. Afhankelijk van het soort kritiek en de manier waarop op deze kritiek gereageerd wordt, ontstaan verschillende vormen van complexe argumentatie. Wanneer de aanvankelijke poging om een standpunt met behulp van argumentatie aanvaard te krijgen op kritiek stuit, kan de verdediger van het standpunt verschillende typen argumentatieve strategieën kiezen om zijn standpunt alsnog aanvaard te krijgen. Hij kan meer argumenten aanvoeren om aan de kritiek tegemoet te komen, hij kan de kritiek met behulp van nieuwe argumenten bestrijden, en hij kan het oorspronkelijke argument intrekken en een nieuwe verdedigingspoging beginnen. Afhankelijk van de verkozen verdedigingsstrategie, zal de argumentatie een andere structuur vertonen.

Als de kritiek inhoudt dat het aangevoerde argument het standpunt *onvoldoende* ondersteuning biedt, kan de protagonist trachten deze kritiek weg te nemen door aanvullende argumenten aan te voeren. Hij kan hierbij op twee manieren te werk gaan. Hij kan argumenten aanvoeren die samen met het eerder gegeven argument voldoende zouden moeten zijn om de antagonist van de aanvaardbaarheid van het standpunt te overtuigen (directe verdediging). Hij kan ook de tegenwerping aanvallen waarmee de antagonist probeert aan te tonen dat het argument onvoldoende gewicht heeft (indirecte verdediging). Zowel de directe als de indirecte verdediging resulteren in nevenschikkende argumentatie, maar bij de directe verdediging is de nevenschikkende argumentatie cumulatief en bij de indirecte verdediging complementair.¹⁷ In elk van deze beide gevallen moeten de argumenten samen worden genomen om de antagonist te overtuigen van de aanvaardbaarheid van het standpunt.

Als blijkt dat de protagonist van een bepaald standpunt niet in staat is het door hem naar

voren gebrachte argument tegen een aanval van de antagonist te verdedigen, kan hij dit argument ook intrekken en een nieuwe verdedigingspoging beginnen. In een volledig geëxternaliseerde discussie is de argumentatie alleen in zoverre meervoudig dat de protagonist meer dan een verdedigingspoging onderneemt in de loop van de discussie, maar de uiteindelijke verdediging van het standpunt bestaat uit een enkelvoudige argumentatie. Dat is anders in een impliciete discussie: wanneer de antagonist niet gereageerd heeft, maar de protagonist meent te voorzien dat zijn eerste verdedigingspoging niet zal slagen, kan hij een nieuw argument naar voren brengen. In deze gevallen doet hij meer dan één poging om zijn standpunt te verdedigen en daarom is zijn argumentatie meervoudig. De argumenten zijn niet van elkaar afhankelijk, want de nieuwe verdedigingspoging wordt juist ondernomen omdat de eerdere poging mislukt is of dreigt te mislukken.

Walton (1996: xiv) geeft aan voor een pragma-dialectische benadering van argumentatiestructuren te kiezen en methoden te gebruiken die overeenkomen met die van Freeman (1991) en Snoeck Henkemans (1992), al zal hij soms voor andere oplossingen kiezen. Hij streeft ernaar de methode van het analyseren van de argumentatiestructuur te verbeteren en de techniek van het schematisch weergeven daarvan met behulp van diagrammen te verfijnen. Om de problemen met de bestaande definities van structuren in kaart te brengen, bespreekt hij tal van voorbeelden van *linked* en *convergent* argumenten. Ook stelt hij een classificatie op van de verschillende typen criteria of tests die in de literatuur gebruikt worden om vast te stellen of er sprake is van afhankelijke of onafhankelijke argumenten. Walton bespreekt de volgende vijf soorten tests (om het niet onnodig ingewikkeld te maken, past hij deze tests alleen toe op argumenten die uit twee premissen bestaan):

1. Onwaarheid/Geen ondersteuning Test (*Falsity/No Support Test*): Als een premisse onwaar is, krijgt de conclusie geen enkele ondersteuning meer.
2. Tijdelijk weggedacht/Onvoldoende Bewijs Test (*Suspension/Insufficient Proof Test*): Als een premisse tijdelijk wordt weggedacht (omdat hij niet bewezen is, of het niet bekend is of hij waar is) is de conclusie onvoldoende ondersteund.
3. Onwaarheid/Onvoldoende Bewijs Test (*Falsity/Insufficient Proof Test*): Als een premisse onwaar is, is de conclusie onvoldoende ondersteund.
4. Tijdelijk weggedacht/Geen Ondersteuning Test (*Suspension/No Support Test*): Als een premisse tijdelijk wordt weggedacht (omdat hij niet bewezen is, of het niet bekend is of hij waar is), krijgt de conclusie geen enkele ondersteuning meer.
5. Mate van Ondersteuning Test (*Degree of Support Test*): premissen zijn van elkaar afhankelijk wanneer de mate van ondersteuning die de argumentatie aan de conclusie biedt aanzienlijk groter is wanneer de premissen samen worden genomen dan wanneer elke premisse apart wordt bekeken.

Al deze tests zijn op te vatten als verschillende interpretaties van argumenten die van elkaar afhankelijk zijn bij hun ondersteuning van een conclusie.¹⁸ In tegenstelling tot de eerste vier tests, die volgens Walton 'absolutistic, "all-or-nothing" kinds of tests' (121) zijn, is de Mate van Ondersteuning Test een graduele test.

Om te kunnen bepalen welke test het best gebruikt kan worden, moet gekeken worden naar het doel van het maken van onderscheid tussen de verschillende soorten structuren, het beoordelen van de kwaliteit van de argumentatie:

The critic needs to know whether it is necessary to refute both the [...] premises, or if it is enough to find fault with just the one, in order for the whole argument to fall down. [...] From this point of view, the pragma-dialectical viewpoint represented by the van Eemeren and Grootendorst conception of the linked-convergent distinction is basically the right one, because it is centrally concerned with the question of whether a set of premises is sufficient for a conclusion, where 'sufficient' means adequate to resolve the other party's doubts in a context of a critical discussion. (1996: 175)

Net als Van Eemeren & Grootendorst (en Snoeck Henkemans) kiest Walton voor een *functionele* interpretatie van het onderscheid tussen *linked* en *convergent* argumenten, 'meaning that it relates to how the premises of an argument function together in supporting the conclusion in a context of dialogue' (1996: 177). Wanneer van een dergelijk perspectief wordt uitgegaan, is het feit dat er veel gevallen zijn waarbij het lastig is om te bepalen of een argumentatie *linked* of *convergent* is geen teken dat het onderscheid zelf vaag of onduidelijk is: 'it is possible to see why, in many cases, it is difficult or even impossible to determine categorically whether the argument is linked or convergent. The reason: there just isn't enough evidence given to enable us to determine how the argument is being used in the given context' (178).

Walton concludeert dat de Tijdelijk Weggedacht/Onvoldoende Bewijs Test de beste test is: deze test 'is congenial to our pragmatic theory of argument because of its frankly dialectical conception of an argument as a dialectical exchange'. Deze test wordt volgens hem gehanteerd door pragma-dialectici als Van Eemeren & Grootendorst en Snoeck Henkemans. Een probleem is volgens Walton echter dat het zo onduidelijk is wanneer er sprake is van voldoende of onvoldoende ondersteuning dat de test in de praktijk niet goed kan worden toegepast (180-181). En het positieve punt dat met deze test het onderscheid tussen nevenschikkende en meervoudige argumentatie in een contextueel kader wordt geplaatst, heeft als nadeel dat de test weer minder geschikt is voor situaties waarin informatie over de context ontbreekt. In dergelijke gevallen is de Mate van Ondersteuning Test volgens Walton het meest bruikbaar (1996: 181).

Walton stelt ook een nieuwe methode voor om *linked* and *convergent* argumenten schematisch weer te geven, de 'graph method'. Deze methode verschilt volgens hem niet veel van de traditionele diagrammen:

A graph is simply a set of points (representing propositions, in this application), and a set of arrows (arcs) joining these points. The arrows or directed lines represent steps of inference, from premises to a conclusion. (1996: 186)

Het belangrijkste voordeel van deze methode is volgens hem dat het niet langer noodzakelijk wordt om een argument hetzij als *linked*, hetzij als *convergent* weer te geven:

The most important thing is to see that, by changing from the old notation to the graph method, we are freed from always being forced to model an argument as either linked or convergent. It is for this reason that the recommendation is made here that we should move from the existing method of argument diagramming to the new method of reasoning graphs. (1996: 187)¹⁹

4. Analysemethoden voor twijfelgevallen

De meeste auteurs zijn het erover eens dat met name het onderscheid tussen nevenschikkende (of *linked*) en meervoudige (of *convergent*) argumentatie in de praktijk vaak problematisch is. Informele logici geven voor dergelijke twijfelgevallen doorgaans het advies om een van de door Walton behandelde tests toe te passen. Volgens Snoeck Henkemans (1992) is het probleem van twijfelgevallen niet alleen te wijten aan onduidelijke definities van de twee typen structuren, maar ook aan gebrek aan duidelijkheid over de typen aanwijzingen die bij de analyse kunnen worden gebruikt. In tegenstelling tot de meeste andere auteurs, besteden Van Eemeren & Grootendorst (1984: 226, 251; 1992: 75-85) al van het begin af aan aandacht aan de verbale presentatie van complexe argumentatie: zij noemen onder meer een aantal woorden en uitdrukkingen die met meer of minder grote zekerheid op meervoudige of nevenschikkende argumentatie wijzen. Als indicatoren van meervoudige argumentatie noemen zij bijvoorbeeld: *overigens, trouwens, in de eerste plaats en nog afgezien van*. Voorbeelden van indicatoren van nevenschikkende argumentatie zijn *temeer daar, daarbij komt en alsmede*. Snoeck Henkemans (1992) behandelt drie andere soorten aanwijzingen: pragmatische aanwijzingen in de verwoording van het standpunt, dialogische aanwijzingen in de verwijzingen naar kritiek en dialectische aanwijzingen in het uitgangspunt dat de protagonist geacht mag worden zich te houden aan de procedurele normen voor een kritische discussie. Tot de pragmatische aanwijzingen behoren de modale termen waarmee de spreker aangeeft met welke kracht hij zijn standpunt naar voren brengt en de kwantificerende uitdrukkingen in de propositie ten opzichte waarvan een standpunt wordt ingenomen. Tot de dialogische aanwijzingen behoren concessies en ontkrachtingen van (potentiële) tegenargumenten. Tot de dialectische aanwijzingen behoren de pragma-dialectische normen voor aanvaardbare argumentatie, zoals dat de protagonist twijfel aan het voldaan zijn van de correctheidsvoorwaarden voor taalhandelingen dient weg te nemen en dat hij in staat moet zijn om alle relevante kritische vragen bij door hem gebruikte argumentatieschema's op een bevredigende manier te beantwoorden. Aan de hand van deze eisen kan de analysator vaststellen of de naar voren gebrachte argumenten in verband met een adequate verdediging samen genomen moeten worden of dat ze elk op zich een adequate verdediging kunnen vormen.

Ook Walton (1996: 178-179) noemt een drietal soorten aanwijzingen die (in aanvulling op de tests) gebruikt kunnen worden om te beslissen of de argumentatie *linked* of *convergent* is. Hij onderscheidt *structurele* aanwijzingen (aanwijzingen over het gebruikte type redenering of argumentatieschema), *tekstuele* aanwijzingen (indicatoren als 'my one reason is, and my other reason is that' of 'This reason, taken along with my other reason shows') en *contextuele* aanwijzingen (type dialoog, stadium van de dialoog, doel van de argumentatie en de bewijslast).

Een aantal auteurs stelt een strategie voor echte twijfelgevallen voor. Zo raden Thomas (1986) en Nolt (1984: 32) aan om in twijfelgevallen de argumentatie eerst als *linked* te analyseren. Nolt vindt dat deze aanpak het meest welwillend is ten aanzien van degene die de argumentatie naar voren heeft gebracht, omdat de argumentatie volgens hem doorgaans het sterkst is wanneer de argumenten worden samengenomen. Thomas is zich ervan bewust dat deze strategie niet altijd in het voordeel van de protagonist is, aangezien de onaanvaardbaarheid van een van de argumenten dan tot een verwerping van de argumentatie als geheel leidt. Als dit het geval is, raadt hij juist het omgekeerde aan:

De argumentatiestructuur

Probably, you will want to separate reasons, and diagram reasoning as convergent, anytime you suspect that one of the lines of reasoning is bad, while the other line of reasoning is good. (1986: 65)

Deze aanpak is volgens Thomas gerechtvaardigd omdat hij in overeenstemming is met zijn Welwillendheidsbeginsel (*Principle of Charity*): 'When unclarity exists, analyze reasoning in whatever way it gives the greatest strength' (1986: 89). Snoeck Henkemans (1992) heeft het volgende bezwaar naar voren gebracht tegen deze toepassing van het Welwillendheidsbeginsel:

The decision on whether to analyse the argumentation as linked or as convergent only depends on the degree of support which the premisses, either separately or jointly, lend to the standpoint, and should not be confused with an assessment of the acceptability of the premisses (1992: 42)²⁰

Van Eemeren & Grootendorst (1992: 81-82) raden in twijfelgevallen aan om de *strategie van de maximaal argumentatieve analyse* te volgen, die op het omgekeerde neerkomt van de strategie die Nolt en Thomas propageren. Wanneer er te weinig aanwijzingen zijn om een verantwoorde keuze te maken tussen een nevenschikkende of een meervoudige analyse, raden zij aan om de argumentatie als meervoudig te analyseren. Zij motiveren hun keuze voor deze strategie als volgt:

By way of this strategy, all single argumentations are being given the greatest possible credit [...] analyzing the structure as multiple can, at the same time, be called more and less 'charitable' than analyzing it as coordinative. It is more charitable, because in multiple argumentation each individual argument is supposed to have its own, independent argumentative force and, in addition, dropping one unacceptable argument does not automatically undermine the whole argumentation. It is less charitable, because in multiple argumentation, in principle, all the individual arguments must be separately conclusive. More important than charity, however, is from a dialectical perspective that the quality of each and every individual argument shall be examined critically. (1992: 81-81)

5. Conclusie

Zowel de functionele benadering van complexe argumentatie die al in aanleg aanwezig is in de klassieke statusleer als de logische benadering van de Verlichtingsretorici waarin argumentatiestructuren gekoppeld worden aan verschillende typen redeneringen zijn tot op heden naast elkaar blijven bestaan. Onder informele logici is de laatste benadering het meest populair. De pragma-dialectische benadering van Van Eemeren & Grootendorst en Snoeck Henkemans, evenals andere dialectische benaderingen, zoals die van Freeman en Walton, kunnen gezien worden als de voortzetting van de functionele traditie: argumentatiestructuren worden geanalyseerd als het resultaat van verdedigingspogingen tegen specifieke vormen van kritiek in de context van een discussie. Net als in de klassieke statusleer hangt het in deze benaderingen af van de eisen waaraan de verdediger van een bepaald standpunt

moet voldoen om zijn standpunt aanvaardbaar te maken (en dus van de dialogische context) of zijn argumenten als zelfstandige, alternatieve verdedigingspogingen moeten worden opgevat of als één samengestelde verdedigingspoging.

De kritiek op het onderscheid tussen afhankelijke en onafhankelijke argumenten heeft zich tot nu toe geconcentreerd op het onderscheid tussen *linked* en *convergent* argumenten zoals dat door informele logici wordt gemaakt. Er blijkt in deze kring nog weinig overeenstemming te zijn over de manier waarop deze twee typen argumentatiestructuren het best gedefinieerd kunnen worden. Ook de richtlijnen die gegeven worden voor de beoordeling van *linked* en *convergent* argumenten verschillen per auteur. Auteurs die een beperkte definitie geven van *linked* argumenten waarin alleen argumenten als van elkaar afhankelijk worden gezien die samengenomen moeten worden om relevant te zijn voor het standpunt (dat wil zeggen die apart genomen geen enkele ondersteuning aan het standpunt geven), adviseren doorgaans om altijd alle premissen samen te nemen bij de beoordeling van de argumentatie, ongeacht de structuur. Bij een dergelijke interpretatie komt de belangrijkste reden om onderscheid tussen afhankelijke en onafhankelijke argumenten te maken – het verschil in consequenties voor de beoordeling – te vervallen.

Onder informele logici blijkt men het er in het algemeen over eens te zijn (hoewel deze opvatting niet verder onderbouwd wordt) dat een argumentatiestructuur als meervoudige argumentatie, dat wil zeggen een argumentatie die uit een aantal aparte verdedigingslijnen bestaat, heel zelden voorkomt (en dus ook nauwelijks aandacht behoeft). Deze opvatting kan worden herleid tot de logische traditie, waarin het naar voren brengen van meer dan een onafhankelijk bewijs als overbodig wordt gezien. In de dagelijkse discussiepraktijk is deze opvatting echter onhoudbaar. Het is immers zelden van tevoren duidelijk of een argument waarvan we aannemen dat het in principe een afdoende verdediging zou moeten zijn dat voor onze opponent ook werkelijk is en bovendien is veel van onze argumentatie gericht op een heterogeen publiek. In dergelijke gevallen is het naar voren brengen van een aantal argumenten, die elk afzonderlijk al geacht worden voldoende steun aan de conclusie bieden, vaak de enige realistische optie.

Noten

- 1 Een complicatie bij de bespreking van de diverse benaderingen van argumentatiestructuren is de terminologie: in sommige benaderingen zijn *linked* argumenten synoniem met nevenschikkende argumentatie, en *convergent* argumenten met meervoudige argumentatie, in andere niet. Ook de definities van afhankelijke en onafhankelijke argumenten verschillen per benadering. Ik heb er in dit artikel voor gekozen om in die gevallen waar dat relatief onproblematisch is de 'gewonere' Nederlandse termen 'meervoudig' en 'nevenschikkend' te gebruiken. De termen 'linked' en 'convergent' gebruik ik wanneer ik het werk van auteurs bespreek die deze termen zelf bezigen. Waar mogelijk geef ik ook per benadering aan in hoeverre *linked* en *convergent* argumenten overeenkomen of verschillen van nevenschikkende en meervoudige argumentatie.
- 2 De Aristotelische *sorites* kan ook opgevat worden als onderschikkende argumentatie ter ondersteuning van de major premisse.
- 3 De terminologie die Cicero gebruikt in zijn beschrijving van de onderschikkende argumentatie voor de minor en de major premisse, 'a variety of reasons' (De Inventione, 1.58) en 'All these points are proof' zou zowel op meervoudige argumentatie kunnen wijzen als op nevenschikkende argumentatie waarbij de argumenten op een cumulatieve manier de conclusie ondersteunen.

De argumentatiestructuur

- 4 Zie voor een uiteenzetting over de klassieke statusleer Van Eemeren, Grootendorst, Snoeck Henkemans e.a. (1996: 53-56) en Braet (1984).
- 5 In zijn studie over de klassieke statusleer wijst Braet (1984: 54-55) erop dat de klassieke retorici zich wel bewust leken te zijn van het verschil in bewijslast voor beklagde en aanklager, maar dat zij aan dit onderscheid geen systematische aandacht besteedden. De positie van de beklagde krijgt steeds de meeste aandacht. Quintilianus is in dit opzicht volgens Braet een uitzondering.
- 6 Ook op het subniveau van de argumentatie komt dit verschil in verdedigingsplicht voor de beklagde en de aanklager tot uitdrukking. Cicero (*De Inventione* 2, 32-33) geeft aan dat de aanklager er niet mee kan volstaan aan te tonen dat de beklagde een motief had voor zijn misdrijf, maar ook aannemelijk moet maken dat diens karakter verenigbaar is met een dergelijk motief. De aanklager moet aantonen dat de beklagde nooit enig strafbaar feit gepleegd heeft, en 'this argument will be strengthened if it can be shown that when he had an opportunity of doing a dishonest deed with impunity he had no desire to do so' (Cicero, *De Inventione* 2, 35).
- 7 Dit onderscheid komt overeen met Aristoteles' onderscheid tussen wetenschappelijke beginselen en waarschijnlijkheden (of algemeen aanvaarde meningen). Zie Murphy & Katula voor een nadere uitleg van dit onderscheid (1994: 95-96).
- 8 Bij het weerleggen van de argumentatie van de tegenstander waarschuwt Whately er overigens wel voor dat men niet veel meer argumenten moet aandragen dan nodig, omdat de tegenstander anders achterdochtig kan worden (1864: 165).
- 9 In een artikel uit 1979 wijst Schellens er al op dat het Toulmin-model zich ertoe leent om 'ketenredeneringen, waarin de conclusie van de ene redenering als premisse fungeert in de volgende redenering' te analyseren (1979: 243).
- 10 Yanal (1991: 139) geeft een soortgelijke analyse van het onderscheid tussen afhankelijkke en onafhankelijke argumenten: 'What [...] is the difference between dependent and independent reasons? [...] Dependent reasons form one argument; independent reasons form multiple arguments'.
- 11 In Govier (1987: 96) wordt een voorbeeld behandeld van een redenering waarbij uit één afzonderlijke premisse de conclusie deductief kan worden afgeleid: uit de premisse 'this is red' wordt de conclusie 'this is colored' afgeleid.
- 12 Soortgelijke definities van *linked* en *convergent* argumenten worden ook gegeven door Kelley (1988: 6-87), zij het dat hij deze structuren aanduidt met de termen 'additive' en 'nonadditive' premissen. Fishers (1988: 19) definitie van onafhankelijke argument is enigszins afwijkend, omdat hij onafhankelijke argumenten opvat als argumenten die door de auteur bedoeld zijn als onafhankelijke verdediging van de conclusie: reasons 'may be presented as independently justifying' a conclusion 'so that if you accept one of the reasons the author expects you to accept the conclusion'. Nolts (1984) criterium voor het onafhankelijk-zijn van argumenten is dubbelzinnig: aan de ene kant lijkt hij argumenten als afhankelijk te beschouwen als ze samen een redenering vormen en onafhankelijk als ze elk apart een redenering vormen. Aan de andere kant beveelt hij aan om redeneringen samen te nemen wanneer dat de argumentatie sterker maakt (1984: 32).
- 13 Elk van de enkelvoudige argumentaties die tezamen de nevenschikkende argumentatie vormen, bestaat per definitie uit één argument en een verzwegen argument. Toch wordt, zoals blijkt uit de reconstructie van voorbeelden, door Van Eemeren & Grootendorst (1992: 89) één gecombineerd verzwegen argument aan de argumentatie als geheel toegevoegd. Zo geven zij de volgende analyse van een nevenschikkende argumentatie voor het standpunt 'The Telegraph is a good newspaper': argument 1. The Telegraph contains facts, news and background information; argument 2. The Telegraph is a common-sense newspaper. In de schematische weergave van deze argumentatie is het volgende verzwegen argument geëxpliciteerd: 'A newspaper that combines quality with wisdom is good.' Door één gecombineerd verzwegen argument te formuleren, komt beter tot uitdrukking dat de argumenten alleen in combinatie voldoende ondersteuning aan het standpunt kunnen geven dan wanneer bij elk van de afzonderlijke argumentaties een verzwegen argument zou zijn

- geformuleerd (bijvoorbeeld: 'Containing facts, news and background information is one of the criteria for a good newspaper').
- 14 Vorobej (1995), die soortgelijke definities van *linked* en *convergent* argumenten geeft als Govier, introduceert nog een derde type structuur dat ook als een tussenvorm kan worden beschouwd: het *hybrid* argument. In dergelijke argumenten is de relatie tussen de premissen asymmetrisch: één premisse van de twee is niet op zichzelf relevant voor de conclusie, terwijl de andere premisse dat wel is. De eerste premisse vult de tweede aan: samengenomen vormen ze een sterker argument voor de conclusie dan de ene relevante premisse alleen zou kunnen zijn (292).
 - 15 De belangrijkste uitgangspunten van zijn benadering introduceerde Freeman al eerder in een artikel in *Informal Logic* (1985) en in zijn leerboek *Thinking Logically* (1988).
 - 16 Freeman is van mening dat er onafhankelijke steun is voor het idee dat dit de centrale vragen zijn in elk type argumentatieve dialoog, aangezien de vragen verwijzen naar de drie criteria voor de beoordeling van argumentatie die door de meeste informele logici worden gehanteerd, analoog zijn aan Grices (1975) conversationale maxims en ook een belangrijk onderdeel vormen van Reschers (1977) zetten van de uitdager in een formele disputatie.
 - 17 De termen 'cumulatieve' en 'complementaire' argumentatie zijn ontleend aan een interne publicatie van Pinto & Blair uit 1989. In deze publicatie maken zij onderscheid tussen drie manieren waarop premissen van elkaar afhankelijk kunnen zijn: ze kunnen samen een *linked premiss set* vormen, een *cumulative premiss set* of een *complementary premiss set*. In Snoeck Henkemans (1992: 26–32) worden Pinto & Blairs onderscheidingen kritisch besproken. *Linked premiss sets* worden door haar als een vorm van enkelvoudige argumentatie gezien, waarbij beide premissen geëxpliciteerd zijn, cumulatieve en complementaire argumentatie als nevenschikkende argumentatie die het resultaat is van twee verschillende manieren om kritiek te bestrijden dat een gegeven argument onvoldoende ondersteuning biedt: 'if the attempt to answer criticism consists of adding another argument that supports the standpoint directly, the coordinative argumentation is cumulative. If it consists of a refutation of a counter-argument, the coordinative argumentation is complementary' (1992: 174). Deze twee vormen van nevenschikkende argumentatie vertonen overeenkomst met de twee manieren waarop Whately vindt dat argumenten afhankelijk van elkaar kunnen zijn (1846: 88, 138). Cumulatieve argumentatie is te vergelijken met Freemans 'modally linked argument', zij het dat Snoeck Henkemans er anders dan Freeman niet van uitgaat dat de aanwezigheid van een modale term in het standpunt voldoende aanleiding is om de argumenten samen te nemen (Snoeck Henkemans 1992: 63–65).
 - 18 Volgens Vorobej is het probleem dat alle bestaande tests om vast te stellen of de argumentatie *linked* of *convergent* is 'isolatietests' zijn: de analysator dient na te gaan of de premissen wanneer ze in isolatie bekeken worden relevant zijn of apart genomen minder ondersteuning bieden dan gezamenlijk (in Waltons classificatie is dit een test van het type Tijdelijk weggedacht/Geen Ondersteuning of Onvoldoende Bewijs). Zijn alternatief is een eliminatietest (in Waltons classificatie een Mate van Ondersteuning Test): 'an argument is linked if the type of (positive) support which its premises offer its conclusion would be weakened upon elimination of at least one of its premises' (1994: 151). Op grond van dit criterium zijn alle deductief geldige redeneringen (op twee uitzonderingen na) *linked*, evenals analogie-argumentatie en argumentatie ter bevestiging van een hypothese. Conductieve argumentatie en inductieve generalisaties zijn daarentegen *convergent*. Het is niet mogelijk om recht te doen aan het gegeven dat *convergent* argumenten ook uit een aantal zelfstandige verdedigingen kunnen bestaan. Dat is volgens Vorobej echter geen bezwaar, omdat dergelijke meervoudige argumenten bijna nooit voorkomen (1994: 157).
 - 19 Afgezien van het feit dat niet duidelijk is wat het voordeel is om geen beslissing te hoeven nemen of de argumentatie als *linked* of als *convergent* moet worden weergegeven (dan zou men net zo goed kunnen besluiten om de argumentatie helemaal niet schematisch weer te geven), denk ik niet dat dit klopt: Walton geeft namelijk aan dat met de 'graph method' bij *linked* argumenten elke pijl van premisse naar conclusie hetzelfde num-

De argumentatiestructuur

mer krijgt terwijl deze pijlen bij *convergent* argumenten met verschillende nummers worden aangeduid (1996: 187).

- 20 Ook volgens Vorobjev komt het er bij het vaststellen of een argument *linked* of *convergent* is op neer dat er nagegaan moet worden wat de mate van ondersteuning is die door (verschillende combinaties van) premissen aan de conclusie geboden wordt. Hoewel dit volgens hem betekent dat het onderscheiden van *linked* en *convergent* argumenten niet een puur descriptieve kwestie is, is het evaluatieproces nog niet afgerond wanneer de structuur van de argumentatie is vastgesteld. Bovendien hangt het van de uitkomst van de analyse af hoe men vervolgens bij de beoordeling te werk moet gaan. (1994: 153).

Bibliografie

- Beardsley, M.C. (1950). *Practical Logic*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Braet, A. (1984). *De klassieke statusleer in modern perspectief*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- [Cicero] (1968). *Ad C. Herennium. De ratione dicendi* (Rhetorica ad Herennium). London: Heineman.
- Cicero (1968). *De Inventione*. London: Heineman.
- Campbell, G. (1776/1991). *The philosophy of rhetoric*. (Lloyd F. Bitzer Ed.). Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press.
- Conway, D.A. (1991). On the distinction between convergent and linked arguments. *Informal Logic*, 13, 145-158.
- Copi, I.M. & Cohen, C. (1990). *Introduction to logic*. 8^e druk. New York: Macmillan.
- Eemeren, F.H. van & Grootendorst, R. (1992). *Argumentation, communication and fallacies*. A pragma-dialectical perspective. Lawrence Erlbaum: Hillsdale NJ.
- Eemeren, F.H. van, Grootendorst, R. & Kruijer, T. (1983). *Het analyseren van een betoog*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Eemeren, F.H. van, Grootendorst, R. & Kruijer, T. (1984). *Argumenteren*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Eemeren, F.H. van, Grootendorst, R. & Snoeck Henkemans, A.F. (1995). *Argumentatie. Inleiding in het analyseren, beoordelen en presenteren van betogen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Eemeren, F.H. van, Grootendorst, R., Snoeck Henkemans, A.F. e.a.: 1997. *Handboek argumentatie. Historische achtergronden en hedendaagse ontwikkelingen*. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Fisher, A. (1988). *The logic of real arguments*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Freeman, J.B. (1985). Dialectical situations and argument analysis. *Informal Logic*, 7, 151-162.
- Freeman, J.B. (1988). *Thinking logically. Basic concepts for reasoning*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Freeman, J.B. (1991). *Dialectics and the macrostructure of arguments. A theory of argument structure*. Berlin/New York: Foris.
- Govier, T. (1992). *A practical study of argument*. 3^e druk. Belmont, CA: Wadsworth.
- Grice, H.P. (1975). Logic and conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), *Syntax and semantics III* (p. 41-58). New York: Academic Press.
- Groarke, L., Tindale, C. & Fisher, L. (1997). *Good reasoning matters! A constructive approach to critical thinking*. Toronto/New York: Oxford University Press.
- Johnson, R.H. & Blair J.A. (1994). *Logical self-defense*. New York: McGraw-Hill.
- Kelley, D. (1988). *The art of reasoning*. London: Norton.
- Kennedy, G.A. (1994). *A new history of classical rhetoric*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Mills, G.E. (1968). *Reason in controversy*. 2^e druk. Boston: Allyn and Bacon.
- Murphy, J.J. & Katula, R.A. (1994). *A synoptic history of classical rhetoric*. Davis, CA: Hermagoras Press.
- Nolt, J.E. (1984). *Informal logic. Possible worlds and imagination*. New York: McGraw-Hill.
- Pinto, R.C. (1994). Review of Snoeck Henkemans (1992). *Argumentation*, 8, 314-318.

- Pinto, R.C. & Blair, J.A. (1993).** *Reasoning. A practical guide.* Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Quintilian (1969).** *Books I and II.* London: Heineman.
- Ray, J. & Zavos, H. (1966).** Reasoning and argument: deduction and induction. In G.A. Miller & T.R. Nilsen (Eds.), *Perspectives on argumentation* (Chapter 3, p. 51-109). Chicago: Scott, Foresman and Company.
- Schellens, P.J. (1979).** Vijf bezwaren tegen het Toulmin-model. *Tijdschrift voor taalbeheersing*, 1, 226-246.
- Schellens, P.J. & Verhoeven, G. (1988).** *Argument en tegenargument. Een inleiding in de analyse en beoordeling van betogende teksten.* Leiden: Martinus Nijhoff.
- Snoeck Henkemans, A.F. (1992).** *Analysing complex argumentation. The reconstruction of multiple and coordinatively compound argumentation in a critical discussion.* Amsterdam: Sicsat.
- Snoeck Henkemans, A.F. (1994).** Review of Freeman (1991). *Argumentation*, 8, 319-321.
- Thomas, S.N. (1986).** *Practical reasoning in natural language.* 3^e druk. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Toulmin, S.N. (1958).** *The uses of argument.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Vorobej, M. (1994).** The TRUE test of linkage. *Informal Logic*, 16, 147-157.
- Vorobej, M. (1995).** Hybrid arguments. *Informal Logic*, 17, 289-296.
- Walton, D. (1996).** *Argument structure: a pragmatic theory.* Toronto: University of Toronto Press.
- Whately, R. (1846).** *Elements of rhetoric: comprising an analysis of the laws of moral evidence and of persuasion, with rules for argumentative composition and elocution.* D. Ehninger (herdruk van deze editie is uit 1963). Carbondale: Southern Illinois Press.
- Windes, R. & Hastings, A. (1965).** *Argumentation and advocacy.* New York: Random House.
- Yanal, R.J. (1991).** Dependent and independent reasons. *Informal Logic*, 13, 137-144.

Boek besprekingen

Meuffels, Bert (1996). *De constructie van diagnostische schrijfvaardigheidstoetsen. De constructie van objectief of semi-objectief te scoren diagnostische schrijfvaardigheidstoetsen voor schrijvers van universitair niveau. Studies in Language and Language Use nr. 27.* Amsterdam: IFOTT. ISBN 9074698271. (187 pp.)

De keuze van een duidelijke en aansprekende titel is niet eenvoudig, volgens de Schrijfwijzer. Als Renkema gelijk heeft, moet het kiezen van de titel en ondertitel van zijn monografie uit 1996 Bert Meuffels veel moeite hebben gekost. Aan duidelijkheid en aansprekendheid laten zij namelijk niets te wensen over. In *De constructie van diagnostische schrijfvaardigheidstoetsen* doet Meuffels verslag van de constructie van objectief of semi-objectief te scoren diagnostische toetsen van schrijfvaardigheid voor schrijvers van universitair niveau. Het boek bevat een helder en lezenswaard verslag van een empirisch onderzoeksproject dat dienstig wil zijn aan de verbetering van de vaardigheid van student-schrijvers. Meuffels' doel is de ontwikkeling van een serie diagnostische toetsen met behulp waarvan studenten zinvolle, gedifferentieerde feedback gegeven kan worden. Zulke toetsen ontbreken in Nederland, terwijl zij voor diagnostische doeleinden onmisbaar zijn. Diagnose van deficiënties op basis van zelfgeschreven teksten van enige omvang is immers ondoenlijk. Het opstel, het essay of de

beleidstekst vormt geen alternatief voor (semi-)objectieve toetsen, omdat aan de productie en de beoordeling van deze teksten allerlei bezwaren kleven. Schrijvers zijn instabiel: zij leveren geen producten af van constante kwaliteit. Beoordelaars van schrijfproducten zijn notoir onbetrouwbaar; zij zijn het onderling en ook met zichzelf vaak oneens. Deze twee problemen kunnen nog door praktische maatregelen bestreden worden. Door vergroting van aantallen, in casu meer producten per schrijver en meer beoordelaars per product, valt de onbetrouwbaarheid terug te dringen. (Door de aantallen die hiermee al snel gemoeid zijn -vier à vijf schrijfproducten en vier à vijf beoordelaars per product- bestaan zulke praktische oplossingen overigens vaak alleen in theorie.) Meer schrijfproducten en meer beoordelaars vormen echter geen remedie tegen vermijdingsgedrag van schrijvers. Bij de productie van een zelf te schrijven tekst kunnen schrijvers lastige problemen vaak vermijden en zo hun tekortkomingen camoufleren.

In zijn onderzoek heeft Meuffels acht diagnostische toetsen ontwikkeld, voor evenzovele onderdelen van de schrijfvaardigheid: spelling, werkwoordflexie, interpunctie, grammaticale bouw, correct taalgebruik, structuur, formulering van het standpunt en relevantie van argumenten. De laatste drie toetsen zijn meerkeuzetoetsen en daarmee objectief scorebaar; de overige vijf zijn correctietoetsen waarbij

de schrijver fouten in aangeboden woorden, zinnen of tekstfragmenten moet opsporen, aanstrepen en verbeteren en de beoordelaar semi-objectief kan vaststellen of de aanwezige fouten correct geïdentificeerd en verbeterd zijn. Aan de te ontwikkelen toetsen stelde Meuffels vooraf de volgende zeven eisen. Er moet sprake zijn van betrouwbare meting van vaardigheden, op toetsniveau (b.v. spelling) en op subtoetsniveau (b.v. apostrof). De toetsen moeten inhoudsvalide zijn: relevante tekorten op het vlak van de schrijfvaardigheid meten. De toetsen moeten differentiëren: hun 'known group' validiteit bewijzen door onderscheid te maken tussen groepen schrijvers die verschillen in de vaardigheden die door de toetsen bestreken worden. Op toetsniveau en op subtoetsniveau moet sprake zijn van discriminante en convergente validiteit: de als verschillend bedoelde metingen mogen niet helemaal met elkaar samenvallen terwijl zij door hun onmiskenbare verwantschap wel enigermate positief dienen te correleren. Tenslotte dienen de toetsen afzonderlijk en gezamenlijk de schrijfvaardigheid van de studenten te voorspellen.

Bij de laatste eis tekent Meuffels aan dat van de te ontwikkelen diagnostische toetsen geen optimale voorspelling van schrijfvaardigheid op universitair niveau mag worden verwacht. Een correlatie van .80 met het criterium schrijfvaardigheid acht Meuffels onhaalbaar. Lang niet alle voor voorspelling relevante 'exogene' variabelen, zoals sekse, vooropleiding en schrijfangst, maken deel uit van de toetsbatterij. Maar ook een aantal theoretisch relevante variabelen ontbreekt. De toetsen bestrijken slechts een beperkt deel van het schrijfproces. Plannen en formuleren komen niet aan bod en het reviseerproces wordt onvolledig gerepresenteerd. Een laatste probleem dat afbreuk doet aan de predictieve validiteit betreft de onderschat-

ting van de samenhang tussen voorspellers en criterium als gevolg van onbetrouwbaarheid in de metingen van beide.

Meuffels' onderzoek bestond uit zes fasen. In de eerste fase is een foutentaxonomie ontwikkeld op basis van een analyse van 101 betogen van studenten Publicistiek. Naar aanleiding van deze criteriumanalyse vond vervolgens de constructie van de acht diagnostische toetsen plaats. In de derde fase zijn in een onderzoek onder 150 havo-5, vwo-5 en vwo-6 leerlingen de known group validiteit, instrument-bias en de convergente en discriminante validiteit van de (verbeterde) predictoren bepaald. Aan de kwaliteit van het criterium, de meting van de schrijfvaardigheid, was de vierde fase van het onderzoek gewijd. Na het onderzoek naar de validiteit van het criterium werd de volgende stap gezet: het onderzoek naar de predictieve validiteit van de diagnostische toetsen. De zesde en laatste fase betrof een normeringsonderzoek waarin de grenzen tussen voldoende en onvoldoende toetsprestaties bepaald werden.

De foutentaxonomie die de basis moest leggen voor de diagnostische toets is in verschillende stappen ontwikkeld, op basis van scriptie-onderzoek van doctoraalstudenten Taalbeheersing. Met behulp van de foutenclassificaties zijn betogen van studenten op fouten nagekeken. Per categorie zijn vervolgens groepen items geconstrueerd die corresponderen met de meest frequent gemaakte soorten fouten. Ondanks deze gedegen aanpak ligt de betrouwbaarheid van de eerste versies van de acht diagnostische toetsen in de meeste gevallen (ver) onder de door Meuffels gehanteerde grens van .80. Alleen de toetsen voor interpunctie en werkwoordflexie voldoen. Van de in totaal 48 subtoetsen halen er slechts vier de grens van .60: drie van de vier subtoetsen voor werkwoordflexie en een van de negen structuurtoet-

Boekbesprekingen

sen. Het moeilijkheidsniveau van de (sub)toetsen is in veel gevallen wel adequaat.

Na verbetering van de diagnostische toetsen worden sterk verkorte toetsversies onderworpen aan onderzoek naar de known group validiteit en naar de convergente en discriminante validiteit. Het onderzoek naar de known group validiteit laat zien dat vwo-6 leerlingen beter presteren dan vwo-5 leerlingen, die op hun beurt weer beter presteren dan havo-5 leerlingen. Een vergelijking van verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke leerlingen levert geen aanwijzingen voor instrument-bias op. Via toetsende factoranalyse wordt ondersteuning gevonden voor de constructvaliditeit van de toetsen. De toetsen voor spelling, werkwoordflexie en interpunctie convergeren en laden op een gezamenlijke conventies-factor. De toetsen voor grammaticale bouw en correct taalgebruik convergeren en laden op een factor die met het woord- en zinsniveau geassocieerd is. Voor de convergerende toetsen voor structuur, formulering standpunt en relevantie argumenten is er een gemeenschappelijke factor die het tekstniveau weerspiegelt. De factoranalyse levert ook aanknopingspunten op voor de interpretatie van het gedrag van de zogenaamde G-items: toetsopgaven die geen fout bevatten en dienen als afleider temidden van de F-items waarin de fouten opgespoord, aangestreept en verbeterd moeten worden. Naarmate er bij de beantwoording van de items minder op regels kan worden teruggevallen, meten de G-items meer ruis, die voortkomt uit gokgedrag van de leerlingen. De betrouwbaarheid van de verkorte versies van de toetsen laat overigens opnieuw veel te wensen over. Wat met verbeteringen gewonnen werd, is door drastische testverkortings van 308 naar 127 items prijsgegeven. Geen enkele toets haalt de betrouwbaarheidsgrens van .80. Over

het subtoetsniveau wordt na de testverkortings niet meer gesproken: van de nagestreefde differentiatie blijft binnen de verkorte toetsen is in feite niets over.

Het criterium waaraan de predictieve validiteit van de toetsen wordt afgemeten is ontleend aan de oordelen van tien doctoraalstudenten Taalbeheersing over opstellen van 144 leerlingen die ook de uiteindelijke diagnostische toetsen hebben gemaakt. Deze leerlingen uit vwo-6, vwo-5 en havo-5 schreven een betogend opstel over een zelfgekozen onderwerp aan de hand van een lijstje met tien titels. Na de nodige betrouwbaarheids- en validiteitsanalyses is besloten tot de vorming van een totaaloordeel voor schrijfvaardigheid, op basis van de gesommeerde globale en analytische oordelen van de negen beoordeelaars die de verschillende validiteitsproeven hebben doorstaan. De betrouwbaarheid van dit totaaloordeel is zeer hoog: .95.

De voorlaatste stap in de studie wordt gevormd door de analyses van de predictieve validiteit. Nagegaan is in hoeverre verschillen in de via de totaaloordelen gemeten schrijfvaardigheid voorspeld kunnen worden vanuit de scores die de schrijvers behaald hebben op de verkorte diagnostische toetsen. De proportie 'verklaarde' variantie in het schrijfvaardigheids criterium verschilt sterk van toets tot toets. Spelling (F-items) verklaart 11%, werkwoordflexie 19%, interpunctie (F-items) 18%, grammaticale bouw (F-items) 16%, correct taalgebruik (F-items) 21%, structuur 8%, formulering standpunt 6% en relevantie argumenten 2%. Gezamenlijk verklaren de toetsen 40% van de variantie in het criterium. De betrekkelijk bescheiden predictieve 'kracht' van de diagnostische toetsen kan voor een deel op het conto van hun onbetrouwbaarheid worden geschreven.

Na afloop van het predictie-onderzoek zijn de betrouwbaarheid van de diagnosti-

sche toetsen door homogene testverlening sterk verbeterd. Voor een deel van de aldus verbeterde toetsen is behoud van de known group validiteit aangetoond. Voor de toets voor werkwoordflexie is via toetsende factoranalyse het onderscheid tussen de vijf aanwezige subtoetsen gevalideerd, hetgeen de constructvaliditeit ondersteunt. Met betrekking tot correct taalgebruik wordt aangetoond dat de betreffende toets een specifieke diagnose op subtoetsniveau toelaat. Tenslotte wordt voor dezelfde toets op exemplarische wijze een norm ontwikkeld om voldoende en onvoldoende prestaties van studenten Neerlandistiek te kunnen onderscheiden.

De ontwikkeling van en het onderzoek naar de diagnostische toetsen mogen in een aantal opzichten geslaagd worden genoemd. Meuffels heeft laten zien hoe voor onderdelen van de schrijfvaardigheid diagnostische toetsen ontwikkeld kunnen worden en hoe de betrouwbaarheid en de validiteit van zulke toetsen onderzocht kunnen worden. De conclusies die Meuffels zelf trekt zijn dan ook terecht overwegend positief. De laatste, homogeen verlengde versies van de toetsen lijken zeker bruikbaar voor het doel waarvoor zij ontwikkeld zijn: het geven van zinvolle, gedifferentieerde feedback aan student-schrijvers.

Toch laat het onderzoek op een aantal punten te wensen over. Het ontbreekt met name aan systematiek in de evaluatie van de mate waarin de diagnostische toetsen voldoen aan de zeven bovenvermelde eisen. Alleen aan de eis van de inhoudsvaliditeit wordt op toets- en op subtoetsniveau voldoende aandacht besteed. De verdere eisen aan de betrouwbaarheid en validiteit worden alleen op toetsniveau afdoende behandeld. Wat betreft de betrouwbaarheid van de subtoetsen krijgt de lezer alleen systematische informatie

over de eerste versie van de toets. Van de betrouwbaarheid van de uiteindelijke subtoetsen wordt alleen terloops en dan nog onvolledig melding gemaakt (p.176). Op subtoetsniveau wordt alleen over de convergente en discriminante validiteit van de toets werkwoordflexie gerapporteerd. Het normeringsonderzoek komt er ronduit bekaaid vanaf. Deze onevenwichtigheden zijn vermoedelijk het gevolg van de gehanteerde onderzoeksstrategie en de concessies die Meuffels aan zijn onderzoekszopzet heeft gedaan.

Opvallend aan de onderzoeksstrategie is de keuze om direct na het onderzoek aan de initiële versies van de toetsen over te gaan tot predictieve validering van verbeterde, maar sterk verkorte toetsversies. Een alternatieve en betere aanpak was wellicht de volgende geweest: het toets voor toets onderzoekend verbeteren van de betrouwbaarheid en validiteit, op toets- en subtoetsniveau. Het onderzoek naar de predictieve validiteit had vervolgens vericht kunnen worden op basis van sterk verkorte versies van toetsen waarvan op subtoetsniveau de betrouwbaarheid, de known group validiteit en de convergente en discriminante validiteit bekend was.

Een belangrijke concessie aan de onderzoekszopzet is de keuze om de toetsen en het criterium af te nemen op het niveau havo-5, vwo-5 en vwo-6. Twee uur experimenteren op universitair niveau werd door Meuffels onhaalbaar geacht. Een aanbod van vo-docenten Nederlands is daarom met twee handen aangegrepen. De aldus gekozen onderzoekspopulatie is gezien de doelstelling van het onderzoek echter bepaald niet ideaal, zoals ook Meuffels zelf erkent. Het onderzoek naar de known group validiteit boet hierdoor aanzienlijk aan zeggingskracht in. Op basis van mijn eigen, jarenlange, onderzoekservaring kan ik me niet aan de indruk onttrekken dat Meuffels praktische onder-

zoekproblemen wel erg zwaar aanzet.

Tenslotte roept ook de evaluatie van de predictieve validiteit vragen op. Meuffels stelt terecht dat optimale predictie van het gebruikte criterium niet verwacht mag worden. Enige samenhang met de schrijfvaardigheid (en dus met lacunes en tekorten erin) mag van de diagnostische toetsen natuurlijk wel verwacht worden. Dat die samenhang bestaat, wordt gedemonstreerd en dat mag nauwelijks verrassend heten, gelet op eerder onderzoek naar de validiteit van objectieve toetsen voor schrijfvaardigheid. Toch zegt het geconstateerde verband tussen de toetsen en het gemiddelde totale oordeel over een betoog weinig of niets over het vermogen van de toetsen om specifieke deficiënties te diagnosticeren. In plaats van, of in ieder geval naast een algemene meting van de schrijfvaardigheid, zijn andere validiteitscriteria nodig die veel directer gerelateerd zijn aan specifieke tekorten in de schrijfvaardigheid.

Kees de Glopper

Garssen, B.J. (1997).

Argumentatieschema's in pragma-dialectisch perspectief. Een theoretisch en empirisch onderzoek. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Amsterdam: IFOTT. (*Studies in Language and Language Use* 32) (x+259 pp.). Promotor: prof.dr. F.H. van Eemeren; copromotor: dr. B. Meuffels.

Inleiding

Onder een *argumentatieschema* verstaat men een schematische weergave van een bepaalde manier waarop in een (enkelvoudige) argumentatie een standpunt kan worden gerechtvaardigd of ontkracht. Een argumentatieschema karakteriseert dus een bepaald type van argumentatie. Een voorbeeld is het schema:

voor X geldt Z want voor X geldt Y en Z leidt tot Y (blz. 20).

Hiermee wordt een subtype van causale argumentatie getypeerd: argumentatie van gevolg naar oorzaak, ook wel *abductie* geheten. Een concreet voorbeeld dat onder dit schema valt is:

Hier heeft een beer gelopen, want hier zijn berensporen en beren maken berensporen.

Aangezien een dergelijke argumentatie meestal verkort wordt gepresenteerd zonder het causale verband te noemen ("hier heeft een beer gelopen, want hier zijn berensporen"), is het in het algemeen correct om te zeggen dat in het argumentatieschema het soort verband naar voren komt dat wordt gelegd tussen het expliciete argument en het standpunt.

Een argumentatieschema wordt verder gekarakteriseerd door een reeks toegespitste kritische vragen waar men bij de beoordeling van argumentaties die onder dat schema vallen vanuit moet gaan. Zo luidt bij het schema voor argumentatie van gevolg naar oorzaak één van de kritische vragen: kan Y ook niet door iets anders dan Z zijn veroorzaakt? In het hier gegeven concrete voorbeeld wordt dat: kunnen die sporen er ook niet op een andere manier gekomen zijn?

Een inzicht in de verschillende argumentatieschema's is zowel voor het begrijpen als voor het beoordelen van argumentaties van belang. Bij de studie van argumentatieschema's streeft men om dit inzicht te vergroten naar een overzicht van alle principes waarop argumentatiestappen kunnen berusten en van alle kritische vragen die daarbij redelijkerwijs kunnen worden gesteld. Deze studie vormt een traditioneel onderdeel van de retorica dat teruggaat tot Aristoteles (*Topica* en

Rhetorica) en is juist in deze eeuw weer op de voorgrond gekomen, o.a. in de nieuwe retorica van Chaïm Perelman en Lucie Olbrechts-Tyteca. In Nederland vormt de op kritische evaluatie gerichte typologie van Peter Jan Schellens een belangrijke bijdrage, maar een pragma-dialectische monografie ontbrak nog. Ook in de pragma-dialectische leergang *Argumentatieleer* (Van Eemeren, Grootendorst en Kruiger) uit de jaren tachtig zijn de argumentatieschema's uiteindelijk niet aan bod gekomen. In deze lacune wordt thans op voortreffelijke wijze voorzien door het proefschrift van Bart Garssen.

Overzicht van de inhoud

Het proefschrift heeft twee doelstellingen: (1) "Vaststellen of de pragma-dialectische typologie van argumentatieschema's geamendeerd en aangevuld moet worden om de typologie een toereikend uitgangspunt te doen zijn voor de evaluatie van argumentatie" (blz. 3,4) en (2) "Vaststellen in hoeverre de ondersteuningsrelaties zoals gewone taalgebruikers die bij het interpreteren en beoordelen van argumentatie percipiëren, overeenkomen met de pragma-dialectische argumentatieschema's" (blz. 4). Het werk bevat een theoretisch gedeelte waarin de eerste doelstelling centraal staat (Hoofdstuk 2 en 3) en een empirisch gedeelte dat zich richt op de tweede doelstelling (Hoofdstuk 4 tot en met 9). Beide gedeeltes zijn helder geschreven en ook voor niet-specialisten toegankelijk. (Het empirische gedeelte bevat enkele technische passages.)

In Hoofdstuk 2 wordt de pragma-dialectische benadering van argumentatieschema's uiteengezet. De pragma-dialectici gaan consequent uit van de verschillende mogelijke verbindingsrelaties tussen argument en standpunt in een enkelvoudige argumentatie en onderscheiden op grond daarvan drie hoofdtypen van argumentatie:

kentekenargumentatie, vergelijkingsargumentatie en causale argumentatie (blz. 7). Onder deze hoofdtypen vallen dan weer een aantal subtypen (zoals de hierboven als voorbeeld gegeven argumentatie van gevolg naar oorzaak). Ieder (sub)type wordt gekarakteriseerd door een argumentatieschema en een reeks kritische vragen.

In het uitvoerige derde hoofdstuk worden een aantal belangrijke twintigste-eeuwse typologieën van argumentatieschema's uiteengezet en kritisch besproken. Ze worden ook steeds nauwkeurig vergeleken met de pragma-dialectische typologie. In dit bijzonder overzichtelijke en nuttige overzicht komen achtereenvolgens aan de orde: (1) de Amerikaanse debathandboeken (McBurney & Mills, *Argumentation and Debate*, 1964; Freeley, *Argumentation and Debate*, 1966/1993; Ehninger & Brockriede, *Decision by Debate*, 1963/1978) die voor een belangrijk deel terugrijpen op de indeling van Richard Whately (*Elements of Rhetoric*, 1828); (2) de uitgebreide typologie van Arthur Hastings (*A Reformulation of the Modes of Reasoning in Argumentation*, 1962); (3) de hierboven al vermelde nieuwe retorica van Chaïm Perelman en Lucie Olbrechts-Tyteca (*La nouvelle rhétorique: traité de l'argumentation*, 1958); (4) de eveneens al genoemde op kritische evaluatie gerichte typologie van Peter Jan Schellens (*Redelijke argumenten*, 1985); en ten slotte (5) Manfred Kienpointners beschrijving van alledaagse argumentatie (*Alltagslogik*, 1992). De vergelijking met de pragma-dialectische typologie brengt aan het licht dat de argumentatieschema's die in andere benaderingen worden onderscheiden steeds met één van de pragma-dialectische schema's overeenkomen; vaak is er sprake van een specifieke invulling van een pragma-dialectisch schema, met name van dat voor kentekenargumentatie.

Het tweede, empirische, deel van het boek begint met Hoofdstuk 4, waarin de auteur nagaat of eerder empirisch onderzoek aanknopingspunten biedt voor het opzetten van nieuw onderzoek naar de pre-theoretische intuïties van gewone taalgebruikers over argumentatieschema's. Frequentie, aanvaardbaarheid en identificeerbaarheid van argumentatieschema's komen aan de orde.

Hoofdstuk 5 beschrijft de ontwikkeling, via een reeks pilotonderzoeken, van een typeer-groeppeer test waarbij de proefpersonen wordt gevraagd bij een aantal argumentaties de aard van het verband tussen argument en standpunt aan te geven en deze argumentaties op grond daarvan in groepen in te delen. In Hoofdstuk 6 worden de resultaten van die test besproken. Hoewel bij een coulante scoringswijze geconcludeerd kan worden dat "de proefpersonen bij alle typen argumentatieschema's een redelijk inzicht hebben in de ondersteuningsrelatie" (blz. 183), is een ongedifferentieerde uitspraak op dit punt moeilijk te verantwoorden (blz. 182/183). Dat ligt niet alleen aan de afhankelijkheid van de uitkomst van de manier van scoren, maar ook aan het uiteenlopen van de resultaten bij de verschillende argumentatieschema's (bij kenteke-nargumentatie gaat het slechter dan bij vergelijkingsargumentatie), bij verschillende proefpersonen en zelfs bij individuele argumentaties die onder hetzelfde schema vallen (blz. 183).

De onnatuurlijkheid van de opdrachten in de typeer-groeppeertest vormt een aanleiding om het onderzoek in gewijzigde vorm te herhalen met een kritische-responstest. Bij deze test, waarvan de ontwikkeling wordt beschreven in Hoofdstuk 7, wordt de proefpersonen gevraagd om bondig kritiek te leveren op het verband tussen standpunt en argument in een aantal argumentaties. De resultaten van de kri-

tische-responstest worden besproken in Hoofdstuk 8. Zij "blijken in allerlei opzichten overeen te komen met de resultaten van de typeer-groeppeer test" (blz. 220). "Uit verreweg de meeste reacties blijkt dat ze [de proefpersonen] een idee hebben van het verband tussen het argument en het standpunt dat specifiek en informatiever is dan het logisch minimum. [...] de proefpersonen hielden bij het bekritisieren rekening met het gebruikte argumentatieschema. Dat betekent dat ze verschillen zien tussen de drie argumentatieschema's. Uit de kritische reacties blijkt evenwel niet dat de proefpersonen een duidelijk gearticuleerd inzicht hebben in het verband tussen het argument en het standpunt." (*l.c.*). Een ander opvallend resultaat is dat er geen verschil wordt gevonden tussen over pragma-dialectische argumentatieschema's geïnstrueerde proefpersonen en ongeïnstrueerde proefpersonen. Blijkbaar is het zo dat "taalgebruikers de kennis die ze van het type verband tussen het argument en het standpunt hebben niet automatisch en evenmin systematisch inzetten bij het formuleren van een kritische reactie" (blz. 221).

De juistheid van de laatste conclusie wordt met een tweede kritische-responstest getoetst (Hoofdstuk 9). Dit maal krijgen verschillende groepen proefpersonen een verschillende mate van instructie. Alleen instructies met een zeer uitvoerige uitleg leiden tot een substantiële verbetering van de kritische reacties.

De homogeniteit van de pragma-dialectische typologie

De conclusie die de auteur verbindt aan de uitgebreide vergelijking van de pragma-dialectische typologie met die van andere benaderingen, welke in Hoofdstuk 3 is uitgevoerd, is dat "er geen aanleiding bestaat de pragma-dialectische typologie te amenderen of uit te breiden" (blz. 236).

Inderdaad kunnen alle argumentatietypen die bij de andere benaderingen worden genoemd een plaats vinden bij één van de drie pragma-dialectische hoofdtypen. De vraag is echter of dit niet ten koste is gegaan van de homogeniteit van de pragma-dialectische categorieën. Met andere woorden: worden niet teveel uiteenlopende argumentaties bij elkaar in een hok gezet? Met name de kentekenargumentaties vormen een bont allegaartje (en het is dan ook geen wonder dat de proefpersonen juist met deze argumentaties zo een moeite hadden). Men kan natuurlijk volhouden dat al deze argumentaties gebaseerd zijn op een kentekenrelatie, maar daarmee blijft het onduidelijk wat de verschillende soorten kentekenrelaties eigenlijk gemeen hebben. Het lijkt dus dat de conclusie uit Garssens vergelijking een andere moet zijn: dat weliswaar de pragma-dialectische theorie alles kan onderbrengen, maar dat het toch aanbeveling verdient te streven naar een geamendeerde versie van de theorie, met homogener categorieën. In zijn slotwoord wijst Garssen er zelf ook op dat er meer aandacht aan de diverse subtypen moet worden gegeven (blz. 239).

Argumentatieschema's en redeneerschema's

Een probleem dat in dit proefschrift niet is opgelost, en waarvan het oplossen ook niet tot de doelstellingen behoorde, is dat van de verhouding tussen argumentatieschema's en de uit de logica bekende geldige redeneerschema's. Bij het lezen van het proefschrift dringt dit probleem zich echter wel op, vanwege de grote mate van overeenkomst tussen de twee soorten schema's. Met beide soorten schema's pretendeert men immers een aanvaardbaar redeneertype te karakteriseren. Beide soorten schema's doen dit bovendien met behulp van letters (X, Y,...) waarvoor men om een voorbeeld te krijgen concrete

zinsdelen moet substitueren (al wordt substitutie in de argumentatietheorie veel vrijer opgevat dan in de logica).

Toch gaat het hier volgens de pragma-dialectische theorie, zoals bekend, om twee heel verschillende niveaus. Logische geldigheid is een eis die aan alle argumentatie wordt gesteld. Als een argumentatie daar, na een correcte reconstructie, niet aan voldoet is er sprake van een drogreden. In een andere fase van het evalueren van een betoog komt, in de pragma-dialectiek, de vaststelling van de argumentatieschema's aan bod en het stellen van de bijbehorende kritische vragen.

In het geval dat al is vastgesteld dat de gereconstrueerde argumentatie logisch geldig is moeten deze kritische vragen betrekking hebben op de (al dan niet verzwegen) premissen. Echter, als alle premissen al zijn geaccepteerd of in hetzelfde betoog worden verdedigd, heeft het zoeken naar een argumentatieschema en het stellen van verdere kritische vragen geen zin. Er is dan blijkbaar sprake van een zuiver logische stap in het betoog, een stap die door een geldig redeneerschema kan worden gekarakteriseerd. Zo te zien zijn geldige redeneerschema's dus ook een soort argumentatieschema's.

Dit leidt er dan toe ook van redeneerschema's te zeggen dat ze een bepaalde bindingsrelatie tussen argument(en) en standpunt uitdrukken, namelijk een logische. Daarmee komen we dus toch tot een uitbreiding van de pragma-dialectische trits. Voor nader onderzoek in deze richting is echter een ander proefschrift nodig, dat op het uitstekende werk van Bart Garssen zal kunnen voortbouwen.

Erik Krabbe

Mast, N. van der (1999).

Woordenwisselingen. Een onderzoek naar de manier waarop schrijvers consensus over beleidsteksten bewerkstelligen. Perspectieven op taalgebruik 7. Amsterdam: Thela Thesis. ISBN 9051704828. (415 pp.). Promotor: prof.dr. P.J. van den Hoven; copromotor: dr. D.M.L. Jansen.

In de *Miljardennota 2000* werd een bijzonder gunstige begroting gepresenteerd: het financieringstekort was geheel weg-gewerkt, en de begroting voor het jaar 2000 kende geen tekort, maar een overschot. Voor verstandige penningmeesters is het dan uitkijken geblazen. Voor je het weet staat iedereen klaar om een graantje van de overvloed mee te pikken. De ambtenaren van Financiën waren daarom bijzonder blij met een verhuulende formulering voor het woord *begrotingsoverschot*: "negatief begrotingstekort." Waarom is dit een mooie vondst? Er is een argumentatietheorie die dat kan verklaren. Woorden met een negatieve lading, zoals *negatief* en *tekort*, drukken een bepaald standpunt van de spreker uit. Hoewel de logische betekenis van *negatief tekort* positief is (*overschot*), is de argumentatieve lading andersom: de richting van het standpunt is dat er sprake is van een tekort; dit standpunt wordt bovendien versterkt met het woord *negatief*. De goede verstaander zal begrijpen dat hoewel er sprake is van een overschot, niemand moet denken dat Financiën gaat trakteren. Zo klinken er verschillende standpunten of 'stemmen' door in *negatief begrotingstekort*. Het uitdrukken van richting en kracht van een standpunt, en het analyseren van de meerstemmigheid van uitspraken, zijn kenmerkend voor de argumentatietheorie van Oswald Ducrot. In zijn proefschrift *Woordenwisselingen* gebruikt Van der Mast Ducrots theorie voor het analyseren van standpunten in beleidsteksten.

De centrale vraag van het onderzoek is hoe schrijvers omgaan met commentaar dat belanghebbende lezers op een eerdere versie van een beleidstekst hebben gegeven. Het onderzoek kan dus gekarakteriseerd worden als onderzoek naar collaboratief schrijven. Van der Mast heeft zich echter niet beperkt tot dat proces: het onderzoek concentreert zich op de relatie tussen het schrijfsproces en het resultaat ervan. De relaties tussen tekstkenmerken, sociale context en cognitieve processen worden gericht onderzocht. De achtergrond van het onderzoek is dat een antwoord kan worden gevonden op de vraag waarom ambtenaren niet kunnen schrijven. Het antwoord luidt, zoals we aan het *negatief begrotingstekort* kunnen aflezen, dat ambtenaren vaak zeer creatieve en ingenieuze schrijvers zijn, die helaas een belangrijker doel hebben gevonden dan maximale leesbaarheid: overeenstemming tussen belanghebbende lezers in een beleidstekst.

Ik zal een overzicht geven van de inhoud van het boek, gevolgd door drie punten van kritiek: op de compositie van het boek, de uitwerking van de resultaten, en het verband tussen de resultaten en een conclusie van het onderzoek. Tegenover de kritiekpunten staan: de goede leesbaarheid van het boek, de interessante onderzoeksopzet en de integrale benadering van onderzoek naar het schrijfsproces.

In hoofdstuk 2 geeft Van der Mast een overzicht van drie stromingen in het taalbeheersingsonderzoek: onderzoek naar de sociale context, cognitieve schrijfsprocessen en tekstkenmerken. Van der Mast wil proberen alle drie de velden in zijn onderzoek te betrekken.

In hoofdstuk 3 wordt nader ingegaan op de tekstkenmerken. Een theorie waaruit hypothesen kunnen worden afgeleid over de

invloed van de sociale context en cognitieve kenmerken, is de argumentatietheorie van Ducrot, die hierboven al ter sprake is geweest. De sociale context kan worden gedefinieerd in termen van meerstemmigheid of polyfonie, omdat schrijvers van beleidsteksten hun latere versies schrijven op basis van commentaar van lezers, die soms andere standpunten hebben. Om de verschillende standpunten met elkaar te verzoenen, formuleert de schrijver in het herschrijfproces zodanig, dat herschreven passages meerstemmig worden: zowel het oorspronkelijke als het toegevoegde standpunt zijn erin terug te lezen. Van der Mast demonstreert hoe de begrippen kracht en richting van toepassing kunnen zijn op de tekstenkenmerken van tekstfragmenten die herschreven zijn op basis van commentaar van anderen. De tekstenkenmerken zelf zijn vrij gemakkelijk te identificeren in de tekst. Als er in een tekst woorden of zinsdelen voorkomen die in één van de hieronder genoemde categorieën vallen, kan er sprake zijn van meerstemmigheid en het verwoorden van standpunten. Het gaat om bijwoorden als *weliswaar, wellicht, echter*; bijvoeglijke naamwoorden als *negatief, positief, wenselijk*; bijwoordelijke bepalingen als *op dit moment reeds*; connectieven als *hoewel, maar, dus*; modale hulpwerkwoorden als *lijken, zullen, moeten*; negatie-elementen als *niet, geen, on-*; en een nieuwe categorie van werkwoorden en werkwoordelijke uitdrukkingen die Van der Mast naar een suggestie van Arie Verhagen 'zwak-committerende predicaten' noemt: *besluiten, aanvaarden, voornemen*. Bij zwak-committerende predicaten is het moeilijk na te gaan wat de uitgedrukte handeling precies inhoudt, en (dus) wanneer aan een toegezegde handeling is voldaan. Toezeggingen zijn dus makkelijk gedaan met zwak-committerende predicaten. De bovengenoemde tekstelementen worden door Van der Mast 'polyfonie markerende tekstelementen' (pmt's) genoemd.

In hoofdstuk 4 wordt verslag gedaan van het eerste onderzoek. De centrale vraag is in dit hoofdstuk of er enig verband is tussen meerstemmigheid en het bereiken van consensus bij het herschrijven van beleidsteksten. Daarom wordt onderzocht welke wijzigingen ambtenaren van de provincie Utrecht aanbrengen bij de totstandkoming van de opeenvolgende versies. Die totstandkoming kent een lange geschiedenis. Neem bijvoorbeeld het milieubeleidsplan. Landelijk beleid wordt hierin uitgewerkt op regionaal niveau. Na de formele opdracht tot het schrijven van het plan worden er projectteams samengesteld. Vanuit diverse afdelingen worden onderdelen aangedragen, om samengevoegd te worden door de penvoerders, die eindverantwoordelijkheid dragen voor het gehele plan. Daarnaast kunnen ook belanghebbenden van buiten meepraten over de inhoud van het beleidsplan, voordat het als document naar de Gedeputeerde Staten wordt gestuurd. Vervolgens worden ook door de politici wijzigingen voorgesteld, al dan niet als officieel amendement. Op basis van deze wijzigingen gaat een officieel ontwerpplan naar de drukker. Dit ontwerpplan wordt in hoorzittingen besproken met alle mogelijke belanghebbenden; het is mogelijk bezwaarschriften in te dienen. Op basis van bezwaarschriften (en ander commentaar) wordt een Commentaarnota samengesteld. Daarvan wordt een Nota van wijzigingen afgeleid, die in de verantwoordelijke provinciale commissie wordt besproken, waarna het definitieve beleidsplan wordt vastgesteld door Provinciale Staten. Het schrijfproces van het Milieubeleidsplan duurde zodoende twee jaar en negen maanden. Van der Mast heeft steeds het officiële ontwerpplan vergeleken met de definitieve versie. Het commentaar op de ontwerpers is immers gedocumenteerd in de Commentaarnota en Nota van wijzigingen. De diverse stand-

punten zijn daardoor goed af te leiden. Er zijn vervolgens drie mogelijkheden voor de schrijver: het commentaar wordt aanvaard (volledige overeenstemming), gedeeltelijk aanvaard (gedeeltelijke overeenstemming), of verworpen (geen overeenstemming). Iedere mogelijkheid levert haar eigen 'stemmen' of standpunten op. De resultaten van het onderzoek worden gerapporteerd door een aantal fragmenten te analyseren, waarbij het originele fragment, de commentaren en de definitieve versie worden gebruikt om een analyse van de verschillende standpunten te maken, en vervolgens de gerealiseerde pmt's te analyseren. Geen overeenstemming en gedeeltelijke overeenstemming leveren veel pmt's op; volledige overeenstemming een stuk minder. In het laatste geval vindt Van der Mast ook verwijdering van zinnen, inhoudelijke veranderingen, specificaties, en elaboraties. Van der Mast concludeert dat "(...) beleidsschrijvers hun kansen op consensus proberen te maximaliseren door verschillende soorten [polyfonie markerende - LL] tekstkenmerken tegelijk in te zetten" (p. 138). Omdat de geanalyseerde tekstfragmenten direct voortkomen uit commentaar op een eerdere versie, concludeert Van der Mast bovendien dat vooral het collaboratieve karakter en de noodzaak van consensus ertoe leiden dat ambtelijke teksten zo onleesbaar worden.

Nu het verband tussen de sociale context van het commentaar en het produceren van pmt's is aangetoond, wordt het verband tussen de cognitieve processen bij de schrijver en het produceren van pmt's bestudeerd in de hoofdstukken 5 en 6. De vraag die Van der Mast zich in hoofdstuk 5 stelt is welke overwegingen schrijvers hebben voor het nemen van een beslissing over een bepaalde formulering, en welke cognitieve processen daarbij een rol spelen. Voor de beantwoording van deze vraag gebruikt Van der Mast

de hardopdenkmethode met schrijvers die bezig zijn commentaar te verwerken in een nieuwe versie, en retrospectieve interviews met schrijvers over gereviseerde fragmenten uit de definitieve versie. Uit de hardopdenkprotocollen komt duidelijk naar voren dat de schrijvers met name ingaan op de commentaren als afkomstig van belanghebbende partijen, waarbij ze de achtergrond van het commentaar proberen te benoemen, en de mate waarin het commentaar gehonoreerd wordt, proberen vast te leggen. Ze geven echter bijna geen (metatag) commentaar op de formuleringen zelf. Van der Mast vermoedt dat kennis over formuleringen en meer specifiek pmt's als 'tacit knowledge' aanwezig is bij de proefpersonen. Dat wil zeggen dat die kennis impliciet aanwezig is bij de schrijvers, en ook gebruikt wordt bij het formuleren, maar dat ze die kennis niet expliciet kunnen maken, of 'verbaliseren'. Van der Mast gaat daarom in het zesde hoofdstuk de schrijftaak moeilijker maken, in de hoop dat beleidsschrijvers in dat geval wel over hun pmt's gaan verbaliseren.

In hoofdstuk 6 wordt een experiment beschreven waarin 15 beleidsschrijvers delen van voorversies van (bestaande) rapporten voorgelegd kregen, voorzien van verschillende commentaren. Die commentaren bepaalden de schrijftaak van de proefpersonen. Er werden drie soorten commentaar samengesteld: Simpel, Complex en Tegenstrijdig. Schrijvers werd verzocht hardop te denken bij het herschrijven van een fragment op basis van het commentaar. Bovendien werden alle toetsaanslagen vastgelegd. Gemeten werden verschillende tekstkenmerken in de teksten en verschillende cognitieve operaties uit de hardopdenkprotocollen. De gegevens van de toetsaanslagen werden in de protocollen geïntegreerd, zodat een directe koppeling tussen hardop denken en formulering kon worden

gemaakt. Met behulp van deze opzet werden twee deelonderzoeken gedefinieerd.

In het eerste deelonderzoek worden de resultaten van de kwantitatieve analyse van gereviseerde tekst besproken. Op de vraag of het verschil in commentaar ook een verschil in tekstkenmerken veroorzaakt kan bevestigend worden beantwoord voor de condities *Simpel* en *Complex*, waar de conditie *Complex* significant meer van de genoemde tekstkenmerken bevat.

In het tweede deelonderzoek werden de hardopdenkprotocollen kwantitatief geanalyseerd. Daarvoor werden de protocollen geannoteerd en verrijkt met twee verschillende soorten gegevens. Met de toetsaanslagregistratie werd het protocol op de juiste plekken aangevuld met de ingevoerde of verwijderde tekst. Met behulp van beoordelaars werden alle uitingen van de proefpersonen gesegmenteerd en gecategoriseerd. De categorieën weerspiegelen cognitieve operaties die een proefpersoon verbaliseert. Er zijn acht soorten: lezen, begrijpen, elaboreren, beoordelen, plannen, formuleren, expliciteren van overwegingen en reguleren. Deze soorten zijn weer verdeeld in subsoorten, die ik hier niet volledig zal weergeven.

Ter illustratie tonen we hier een geannoteerd en verrijkt fragment (p. 337-338):

- LT (11) Nader onderzoek zal / 52.39
FO-FT uitsluitel moeten geven (3) over de / 52.40
FO-FP (9) [uitsluitel moeten geven (6) over de] / 52.41
LT over de (1) de over de / 52.42
EX-OK anders weten we helemaal niet of er effecten komen dus / 52.44
LT over de verwachten effecten (2) over de

De codes ter linkerzijde bevatten het soort operatie (LT: lezen van geproduceerde tekst; FO-FT: tentatief formuleren; FO-FP: productief formuleren; EX-OK: expliciet overwegen van een keuze voor een tekstkenmerk). Ter rechterzijde staat de door een proefpersoon uitgesproken tekst, met in schuindruk de geproduceerde tekst. Onderstreepte tekst wordt voorgelezen, tussen haakjes staan pauzes van de proefpersoon in seconden en na het schuine streepje staat een codering van het segment.

De meest directe waarneming van verbalisatie van een tekstkenmerkkeuze is EX-OK. Ook de operaties PL-DP (diagnose van een tekstprobleem) en PL-GP (het genereren van een plan voor een bepaalde formulering) kunnen worden beschouwd als metatالية reflectie op commentaar en eigen formulering. De verwachting is dat een moeilijker schrijftaak meer EX-OK, PL-DP of PL-GP oplevert (deze selectie van operaties is mijn interpretatie). De uitkomsten zijn evenwel strijdig met de verwachting: geen verschillen tussen de conditie *Simpel* en de andere twee condities, behalve voor PL-GP: daar werden er tegen de verwachting in significant meer van geproduceerd in de conditie *Simpel* ten opzichte van *Complex* en *Tegenstrijdig*. Van der Mast verklaart het onverwachte resultaat door aan te nemen dat de schrijvers de moeilijke taken hebben uitgevoerd door steeds één commentaar in behandeling te nemen, in plaats van de complexe of tegenstrijdige commentaren integraal te verwerken, waarna het formuleren kan beginnen. In de conditie *Simpel* is (daardoor) meer tijd voor formuleringkwesties.

In hoofdstuk 7 trekt Van der Mast de conclusie dat schrijvers van beleidsteksten afhankelijk van de sociale context meerstemmigheid produceren bij het formule-

Boekbesprekingen

ren van nieuwere versies naar aanleiding van commentaren van belanghebbende lezers. Deze meerstemmigheid veroorzaakt het ambtelijke karakter van teksten. Het collaboratieve schrijfproces en de noodzaak tot consensus veroorzaakt de onleesbaarheid van beleidsteksten. Vervolgens gaat Van der Mast in op het onverwachte resultaat van hoofdstuk 6. Mogelijke verklaringen zijn dat de schrijver zich bij het hardop denken niet bewust is van de specifieke linguïstische kenmerken van de formuleringen, of dat de keuze voor een bepaalde formulering vanzelfsprekend voortvloeit uit een inhoudelijke overweging. Toch blijven de metatagische overwegingen niet onzichtbaar: in het hierboven weergegeven fragment zien we bijvoorbeeld dat de schrijver tijdens het formuleren lange pauzes inlast. In deze pauzes maakt de schrijver keuzes voor polyfonie markerende tekstelementen.

Ik heb drie punten van kritiek op het boek *Woordenwisselingen*. Ten eerste is de afwerking van het boek niet optimaal. Tabellen en figuren zijn niet zonder inspanning te begrijpen, terwijl de relevantie van figuren en tabellen in de tekst niet wordt aangeduid. In de introducerende hoofdstukken wordt weinig moeite gedaan de lezer te overtuigen dat de gemaakte keuzes goed doordacht zijn. De keuze voor de theorie van Ducrot wordt bijvoorbeeld niet beargumenteerd: we krijgen meer een toelichting op zijn theorie. Dat de sociale context van beleidsschrijvers direct in de theorie van meerstemmigheid kan worden gegoten is een zeer concrete uitwerking van een linguïstische theorie, die best geproblematiseerd (en gerechtvaardigd) mag worden.

Ten tweede had ik graag een andere verdeling gezien in de uitwerking van de resultaten. In hoofdstuk 5 worden veel hardopdenkprotocollen besproken, die nauwelijks

iets toevoegen aan wat we al wisten uit de tekstanalytische resultaten van hoofdstuk 4. Dat vindt Van der Mast zelf ook, want in hoofdstuk 6 moet een meer gecontroleerd experiment uitkomst bieden. In hoofdstuk 6 krijgen we daardoor naast de nieuwe resultaten uit het gecontroleerde experiment, nog een keer de resultaten die we al kenden uit hoofdstuk 4 en 5. De uitwerking van de resultaten in hoofdstuk 5 had best wat bondiger gekund. Daarmee was ruimte gecreëerd voor een resultaat dat nu amper besproken is: de pauzes in de protocollen. Deze pauzes vormen voor Van der Mast een interessant bewijs voor aandacht voor de formulering van polyfonie markerende tekstelementen. Hij beweert dat het formuleren van pmt's met meer moeite en pauzes gepaard gaat. Deze bewering wordt niet ondersteund door kwantitatieve gegevens, terwijl het met de verrijkte protocollen toch mogelijk moet zijn de pauzes voor de formulering van pmt's af te zetten tegen de pauzes voor andere formuleringen. Nu blijft het bij Van der Masts bewering, terwijl het geen voor de hand liggende bewering is (vergelijk de pauzeanalyses van Van Waes, 1991, en Schilperoord, 1996).

Ten derde heb ik moeite met de conclusie dat het ambtelijk karakter en de onleesbaarheid van beleidsteksten worden veroorzaakt door het collaboratieve schrijfproces en de noodzaak van consensus. Er zijn twee problemen met deze conclusie, die overigens (ook zonder dit proefschrift) als een paal boven water staat. Het eerste probleem is het verband tussen tekstkenmerken en onleesbaarheid. Onleesbaarheid van de teksten kan in dit proefschrift worden gezien als: lengte van de tekst, en het aantal meerstemmige passages. Van der Mast toont hoe teksten dankzij commentaar steeds langer kunnen worden. Dat langere teksten meer leestijd kosten ligt voor de hand. Dat langere teksten onleesbaarder

zijn is een mogelijke stellingname, al lijkt me dat geen direct verband. Dat meerstemmigheid leidt tot onleesbare tekst ligt voor de hand, en is ook nergens aange- toond. Tussen de pmt's zitten taalelementen waarvan bekend is dat ze zinnen niet mak- kelijker maken, zoals modale werkwoorden. Maar geldt dat ook voor de toevoeging van het woordje *niet*, voor Van der Mast een in het oog springend pmt? Ik ben er van over- tuigd dat er een verband is tussen hoeveel- heid pmt's en onleesbaarheid, maar die overtuiging is niet door Van der Mast aan- gebracht. Het tweede probleem met de ondersteuning van de conclusie van onlees- baarheid heeft betrekking op de totstand- koming van de rapporten. Van der Mast heeft met name de fase tussen officieel ont- werpplan en definitieve versie bekeken. Daarvoor had de beleidstekst al een flink traject afgelegd. Het is heel goed mogelijk dat schrijvers de leesbaarheid al in eerdere fasen om zeep hebben geholpen. Van der Mast richt zich om begrijpelijke redenen op de pmt's die het gevolg zijn van com- mentaar op het ontwerpplan, maar daarin stonden al veel pmt's, zoals uit de door Van der Mast gepresenteerde fragmenten blijkt. Het tweede probleem is dat Van der Mast één fase in de totstandkoming van het rap- port heeft onderzocht. In de totstandko- ming van het beleidsplan zijn diverse vor- men van collaboratie aan de orde geweest, zoals het werken in projectteams en infor- mele commentaarrondes. Het is een inte- ressante vraag om te onderzoeken welke soort collaboratie de leesbaarheid het meest heeft verstoord, maar een antwoord zou Van der Mast niet kunnen geven, omdat hij daar geen gegevens over heeft. Net zo min kan hij (op basis van zijn onderzoek) uitspraken doen over onleesbaarheid veroorzaakt door het proces als geheel.

De bovenstaande kritiek richt zich met name op de wijze waarop over het onder-

zoek is gerapporteerd. Dat laat onverlet dat Van der Mast in het algemeen een heldere stijl hanteert, wat het lezen van het boek tot een aangename ervaring maakt. De opzet van het onderzoek en de gedachte- gang zijn bovendien origineel en bieden interessante aanknopingspunten voor ver- volgonderzoek. Van der Mast heeft laten zien dat een integrale benadering van het schrijfproces niet noodzakelijk een opper- vlakkige benadering inhoudt. Dat komt met name tot uiting in het zesde hoofd- stuk, waar hij daadwerkelijk cognitieve operaties en tekstkenmerken één op één aan elkaar probeert te koppelen. De resul- taten waren niet volgens verwachting, maar de uitkomst dat hardop denken geen meta- talige operaties blootlegt lijkt mij de moei- te waard. Het boek eindigt in een fraaie paradox: het onderzoek heeft aangetoond dat hardop denkende beleidsschrijvers lin- guïstische beslissingen nemen als ze stil zijn.

Luuk Lagerwerf

Bibliografie

- Schilperoord, J. (1996)**, *It's about time. Temporal aspects of cognitive processes in text production*. Dissertatie Universiteit Utrecht.
- Waes, L. van (1991)**, *De computer en het schrijfproces. De invloed van de tekstverwerker op het pauze- en revisiegedrag van schrijvers*. Dissertatie Universiteit Twente.

Signaleringen

Daniëls, Wim (1999). *De kuitbreuk van Romario en andere taalanekdoten.* Amsterdam/Antwerpen: Contact/ Het Taalfonds. ISBN 9025495737. Prijs: fl. 24,90 (143 pp.)

Charivarius (pseudoniem van Gerard Nolst Trenité) was vanaf 1910 tot aan zijn dood een gevreesd taalcriticus. In zijn columns en boeken zette hij zich onder meer af tegen het gebruik van 'vanaf' en 'vanuit'. (Vanaf het begin. Vanuit dat standpunt bezien ...) Splits ze of schrap het overtollige 'af' en 'uit' was zijn devies. Overtreders van deze stelregel werden door hem schampend *fnaffers* of *fnuiters* genoemd. Zijn houding tegenover 'vanaf' en 'vanuit' werd echter een keer flink ondermijnd door een meisje van een gymnasium, die hem bij een bepaalde gelegenheid vroeg of je ook een *fnaffer* was als je schreef: 'Zeus donderde vanaf de Olympus.' Want Charivarius kon toch niet serieus menen, aldus het meisje, dat de zin moest luiden: 'Zeus donderde van de Olympus af.'

Het bovenstaande verhaaltje is een taalanekdote. Een taalanekdote is een kort verhaal waarin een situatie wordt geschetst die snel tot een ontknoping leidt, waargebeurd is en waarin een bepaald aspect van de taal een belangrijke rol speelt. In het boek *De kuitbreuk van Romario* heeft Wim Daniëls voor het eerst een groot aantal van dergelijke taalanekdoten bijeen gebracht.

In de inleiding gaat de auteur in op de betekenis, het belang en de genre-kenmerken van de (taal)anekdote. De anekdote wordt onder andere onderscheiden van de mop (die nooit de suggestie van historische gebeurtenis wekt), de situatieschets (geen kwinkslag) en het citaat (geen verhalend karakter). Ook gaat de auteur in op de toegevoegde waarde van beroemde personages in een anekdote. Hoewel een beroemdheid in sommige anekdoten onmisbaar lijkt is hij voor de anekdote niet onontbeerlijk. Het boek bevat dan ook een grote verscheidenheid aan (internationale) hoofdpersonen. Ze variëren van politici, schrijvers en filosofen tot 'een gezin uit het Gooi' en Lucas (8 jaar). Het resultaat is een bonte verzameling anekdoten waarbij de waardering voor de afzonderlijke anekdoten, zoals de auteur zelf in de inleiding al opmerkt, erg subjectief is.

Het boek bevat zesentwintig hoofdstukken. Hierin zijn de anekdoten gerubriceerd in taalkundige categorieën. Enkele voorbeelden zijn dialect en accent, thuistaal, moedertaal, woordspel, vertalingen, neologismen enzovoort. Sommige van de opgenomen anekdoten zijn al eerder gepubliceerd, maar nog nooit verschenen taalanekdoten als aparte verzameling. In het boek is een literatuurlijst opgenomen waarin de gebruikte bronnen worden vermeld. De herkomst van de afzonderlijke anekdoten wordt echter helaas niet apart weergegeven.

De verzameling niet eerder gepubliceerde anekdoten bestaat naast anekdoten die de auteur als het ware 'op heterdaad' heeft betrappt uit de reacties op een oproep in het maandblad *Onze Taal* en op het internet. Dit heeft tot gevolg dat *De kuitbreuk van Romario* een selectie taalkundige anekdoten bevat die zeer gevarieerd is en zowel nieuwe als beproefde anekdoten met elkaar vermengt.

Mike Huiskes

Kantelberg, Arno (1999). *Vloekenboek. Een verzameling hedendaagse vervensingen.* Amsterdam: Prometheus. ISBN 9053337121. Prijs: fl. 16,90. (92 pp.)

Dat de laatste jaren het thema vloeken en schelden grote populariteit geniet blijkt uit het aantal publicaties op dit terrein. Die belangstelling wordt vanuit verschillende hoeken gevoed. De inventarisatie van Nederlandstalige vervensingen gebeurt in *Luilebol* (1989) van Heestermans en *Krijg de vinkentering!* (1998) van Sanders en Tempelaars. De analyse van historische, talige en maatschappelijke aspecten van het vloeken neemt Van Sterkenburg in *Vloeken* (1997) voor zijn rekening. Psycholinguïstisch werk is gedaan door Jay e.a. in *Cursing in America* (1992), een boek waarop recentelijk een vervolg is verschenen met de beschrijving van psychologische, neurologische, culturele en linguïstische factoren van *Why we curse* van Jay (1999). Aan deze lijst voegt Arno Kantelberg een makkelijk leesbaar en onderhoudend boekje toe voor de leek die geïnteresseerd is in de stand van zaken met betrekking tot vloekend en scheldend Nederland anno 1998.

Het vloekenboek van Arno Kantelberg is een verzamelbundel van negen columnachtige hoofdstukken, voorafgegaan door een inleiding. In de inleiding positioneert

de schrijver zich: of men vloeken en schelden nu godslasterlijk vindt of juist gezond, het is een feit dat mensen het al sinds mensenheugenis doen. Over die feitelijkheid, in dit land en op dit moment, wil het boekje gaan met als enige pretentie 'een signalerend oog en een luisterend oor' te zijn. De titels van de hoofdstukken dienen als kapstokken waaraan Kantelberg de alledaagse Nederlandse werkelijkheid van het vloeken en schelden ophangt.

De ene helft van de hoofdstukken gaat over eigenschappen van vloeken en scheldwoorden zelf, zoals de klank van een vloek; het schelden in het Engels, Amerikaans en het Frans; het schelden in termen van ziekten; en het godslasterlijke vloeken, welk hoofdstuk de eigentijdse titel 'de reli-vloek' heeft meegekregen.

De tweede helft van de hoofdstukken is gewijd aan verschillende contexten waarin gevloekt en gescholden wordt en aan enkele specifieke groepen, namelijk jongeren en allochtonen met hun eigen jargon in deze. In de kunst en cultuur en op het voetbalveld signaleert Kantelberg de afgelopen decennia een verruwing van de terminologie, hetgeen hij illustreert aan de hand van de ontwikkeling van onder andere filmtitels ('Help, de dokter verzuipt' versus 'Hufters en hofdames') en scheldwoorden op de groene mat ('hondenlul' versus 'vieze vuile kankerhoer'). Het laatste hoofdstuk gaat, volgens de schrijver, over het enige overgebleven taboe, namelijk het gebruik van etnische en raciale scheldwoorden in het openbare leven.

Het boekje besluit met een register met daarin opgenomen de kleine 400 vloeken en scheldwoorden waaraan de schrijver zijn impressies heeft ontleend.

J.N. den Ouden

Signaleringen

Kuitenbrouwer, Jan (1998). *Heb ik iets verkeerd gezegd?* Amsterdam: Prometheus. ISBN 9053334149. Prijs: fl. 19,90 (164 pp.)

In november 1999 werd in het nieuws gemeld dat Nederland binnenkort zijn eerste allochtone burgemeester krijgt: meneer Ho-Ten Soeng uit Suriname wordt de nieuwe burgervader van Venhuizen. Enkele dagen later stond in de krant een toelichting bij de kennelijk wat problematische term 'allochtoon' (Trouw, 20 november 1999). Volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek hebben we namelijk wél te maken met een allochtone burgemeester, maar volgens Binnenlandse zaken niet: het ruime begrip allochtoon kan namelijk formeel niet toegepast worden op mensen uit Suriname en de Antillen, landen die tot het Koninkrijk der Nederlanden behoren/behoord hebben. Volgens het ministerie is Ho-Ten Soeng dan ook een burgemeester 'uit de groep van etnische minderheden'.

Maar als het begrip allochtoon zo ruim is, dan wordt Maxima misschien ook de eerste allochtone koningin van Nederland. En dan begrijpt niemand het meer. Wij weten namelijk allemaal heel goed welke mensen we bedoelen met allochtonen. Een Chileense rijke dame hoort daar niet bij, en een Surinaamse burgemeester wel. In het nieuwe boekje van Jan Kuitenbrouwer wordt op treffende wijze een analyse gemaakt van dit soort terminologisch gesteggel dat symptomatisch is voor Nederland als 'zwakstroomsamenleving', de kousenvoetencultuur bij uitstek waar weinig daden worden gesteld maar des te meer wordt gepreekt. En waar een nieuw gebod zijn intrede heeft gedaan: Gij Zult Niet Discrimineren. Discriminatie is het nieuwe taboe. Dat betekent dat je niet alleen je gedachten moet controleren, maar ook op de hoogte moet zijn van de

code. Dat is geen sinecure, want wat gisteren nog correct was, is vandaag incorrect en morgen misschien wel weer correct.

Het boekje van Kuitenbrouwer gaat dus over de relatie tussen het normatieve denken van de Nederlanders en de codes waaraan een brave burger zich moet houden wil hij niet door de 'Permanente Vergadering genaamd Nederland' geroyeerd worden. Achtereenvolgens duikt de auteur in het denken en praten over de vrouw, de Nederlandse buitenlander, rassen, het milieu en de dieren. Beschouwingen over de historische dialectiek van het correcte taalgebruik worden afgewisseld met wenken voor de femi-correcte, etno-correcte, raciaal-correcte en eco-correcte conversatie. Vooral het denken en praten over vrouwen en buitenlanders lijkt Kuitenbrouwer te boeien. Feministische⁸ taalkundigen (vrouwen, ja) zijn een geliefd object voor zijn ontleding van het correcte taalgebruik. Bloemrijk ageert hij bijvoorbeeld tegen de stelling dat de benaming voor mannelijke geslachtsdelen positiever zijn dan die voor vrouwelijke geslachtsleden, alsmede tegen de trend om seksistische observaties te gieten in archaische, zogenaamd minder vrouwonvriendelijke eufemismen ('een bekoorlijke dame').

Vermakelijk zijn de intermezzo's, waarin achtereenvolgens een minister wordt voorbereid op de feministische meetlat van Ciska Dresselhuys ('Dat kost u punten, minister'), een Friese Surinamer zich aanmeldt voor de cursus Taalaanpassing voor migranten ('Juist, *immigranten* bedoelt u. – Nee dat woord gebruiken wij hier niet. – Waarom niet? – Ik weet het niet. Het klinkt zo, zo *armoedig*'); een witte man een cursus niet-racistisch kijken volgt ('Dus als ze blank geweest was had je niet gekeken?') en het milieuministerie op de Postbus 51 set onbedoeld onderuit gehaald wordt ('Een beter milieu voor onze kinde-

ren? – Die kinderen *zijn* de milieuramp.)

Een verlossend boekje voor iedereen die het benauwd krijgt van het politiek correcte denken en spreken. Na het lezen ervan durf je het juk van je af te werpen en noem je meneer Ho-Ten Soeng gewoon een buitenlandse burgemeester. En Maxima? Dat is dan gewoon een langbenige sexy meid.

Mirna Pit

Oskamp, Paul & Geel, Rudolf (1999).

Concreet en beeldend preken. Bussum:

Uitgeverij Coutinho. ISBN 9062831648.

Prijs: fl. 37,50. (192 pp.).

Dit boek – verschenen als deel 7 in de serie *Schrijfgidsen voor communicatieve beroepen* – is bedoeld 'als een doe- en werkboek voor predikanten (in de breedste zin van het woord)' en behandelt systematisch het voorbereiden en presenteren van preken. Uit de gelukkige combinatie van retorica en taalbeheersing is een boek ontstaan waarin de persoon van de predikant, zijn contact met de hoorders en zijn omgang met de taal centraal staan. De auteurs proberen met behulp van klassieke en moderne theorieën de gebruikers van het boek op creatieve ideeën te brengen.

Het boek heeft negen hoofdstukken. De overzichtelijkheid hiervan, het attenderen op de samenhang tussen de hoofdstukken, de vetgedrukte leerpunten in de kantlijn en een uitgebreid zakenregister maken het boek gemakkelijk hanteerbaar.

In hoofdstuk 1 t/m 4 beschrijven de auteurs de theoretische uitgangspunten van de preek, waarbij zij zich zowel op de regels uit de klassieke retorica als op hedendaagse theorieën baseren. Zij bespreken het schema van de retorische cirkel van de theoloog Gert Otto, die de voorbereiding van de preek ziet als een dynamisch proces met een wisselwerking

tussen de bijbeltekst, de liturgie, de hoorders, de situatie, de stijl en de taal en de persoon van de predikant.

De auteurs noemen de toenemende belangstelling voor verhalende preken: deze prikkelen de fantasie en de zelfwerkzaamheid van de luisteraar. Voorwaarde is wel dat de verhalen overtuigen en de visie van de predikant erin naar voren komt. De werking van homilie, spiegelverhalen, anekdotes en legenden wordt met voorbeelden uit bekende bijbelverhalen beschreven. Ook het preken voor kinderen krijgt in dit verband ruime aandacht.

Het beproefde schema uit de klassieke retorica voor de opbouw van een betoog bewijst zijn bruikbaarheid bij betogende preken. De pinksterpreek van Petrus toont aan hoe deze standaardcompositie in de praktijk kan werken. De auteurs onderscheiden drie preekgenres, samenhangend met het preekdoel: onderrichten, overtuigen en behagen en de daarbij passende stijl: docere, movere en delectare. Bij de toepassing en uitwerking van deze preekgenres laten zij zich leiden door de schema's van Zeffass. In de discussie die gaande is over de functie van de verhalende en de betogende preek, nemen de auteurs het standpunt in dat verhaal en betoog elkaar in een preek voortreffelijk kunnen aanvullen.

Hoofdstuk 5 is een intermezzo, gewijd aan het contact met de hoorders. De auteurs bezinnen zich op de communicatieve aspecten van taal en de rol van de predikant in het communicatieproces. De prediker kan zich persoonlijk geven door uit zijn eigen levensverhaal te putten, eerlijk te zijn over zijn eigen geloofsworsteling en -keuze of door de bijbelse boodschap plaatsvervangend op zichzelf te betrekken.

In hoofdstuk 6 t/m 8 geven de auteurs richtlijnen voor het schrijven, formuleren en presenteren van preken. Zij maken onderscheid tussen twee groepen schrij-

Signaleringen

vers: degenen die grondig voorwerk verrichten en degenen voor wie schrijven denken op papier is. Experimenteert de predikant met de werkwijze van de tweede categorie, dan kan dat volgens hen tot verrassende creatieve resultaten leiden. Zij geven veel tips om efficiënt te schrijven, receptuur om abstracte noties in concrete beelden te vertalen en adviezen voor een adequate voordracht. Het effect op de hoorders staat hierbij steeds centraal.

Hoofdstuk 9 bevat een viertal bijlagen: een gedetailleerde en kritische controlelijst voor de analyse van de preek, een korte verklaring van gebruikte vaktermen, een lijst van vermelde literatuur en een uitgebreid zakenregister.

De combinatie van theorie en praktijk en de talrijke voorbeelden die aangeven wat de sterke punten en de valkuilen van elke vorm van preken zijn, maken dit boek tot een leerzaam en prettig te lezen handboek voor predikanten. En ieder ander die zijn of haar voordrachten concreet en levendig wil maken, kan met dit boek zijn voordeel doen.

Gerda Copier

Horst, Peter van der (1999). *De taalgids. Tekstverzorging van A tot Z.* Den Haag: Sdu. ISBN 9057970228. Prijs: fl. 49,90. (200 pp.)

De taalgids is een naslagwerk dat adviezen geeft bij praktische schrijfsproblemen. In het voorwoord legt de auteur uit wat zijn boek toevoegt aan het bestaande aanbod: het is niet geschreven voor vakmensen, maar voor de gemiddelde taalgebruiker die behoefte heeft aan eenvoudige en gemakkelijk op te zoeken adviezen over tekstproductie. Uiteraard behandelt het boek problemen met spelling, grammatica, stijl, structuur en lay-out, maar er worden ook richtlijnen gegeven voor bijvoorbeeld

vaste rapportonderdelen, de aanhef van zakenbrieven en het corrigeren van drukproeven. Zoals de ondertitel al aangeeft, is alle informatie op alfabet geordend.

De meeste plaats is ingeruimd voor de toelichting op concrete woorden. Er zijn vooral woorden en woordcombinaties opgenomen die in de praktijk twijfel kunnen oproepen. Zo is *destijds* opgenomen vanwege het betekenisverschil met *eertijds* en *indertijd*, en wordt onder *bijvoorbeeld* gewaarschuwd tegen de tautologie *zoals bijvoorbeeld*. Verder wordt van veel barbarismen aangegeven in hoeverre ze zijn ingeburgerd.

Er is ruime aandacht voor de subtiliteiten van een correcte schrijfwijze. Is bijvoorbeeld in *Hein zei: 'Überhaupt onmogelijk.'* het woord *überhaupt* wel goed Nederlands, en zo ja, moet het hier met een hoofdletter, en zo ja, moet op die hoofdletter dan een trema? En komt de punt na *onmogelijk* vóór of ná het (enkele of dubbele?) aanhalingsteken? Het antwoord op dergelijke vragen is dankzij de strikt alfabetische ordening snel te vinden.

De adviezen zijn meestal helder, maar kunnen soms concreter. Zo staat onder *bijlage*: 'Een bijlage kan op talloze zaken betrekking hebben. De informatie is meestal te uitgebreid om die in de gewone tekst te verwerken.' De lezer die informatie zoekt over de functie van bijlagen, wordt van deze uitleg niet veel wijzer. Wat moet nu in de bijlage, en wat in de hoofdstukken van een rapport?

Van sommige trefwoorden begrijp ik het nut niet. Zo legt Van der Horst onder *vertrouwelijk* uit dat van een vertrouwelijk gesprek de inhoud niet verder verteld mag worden. Ik kan me voorstellen dat de beoogde lezers – Van der Horst noemt 'onder anderen redacteurs, journalisten, tekstschrijvers, manuscriptvoorbereiders, correspondenten, vertalers, secretaresses en typistes' – dit al weten. En wie het niet

weet, zal vermoedelijk eerder naar een woordenboek grijpen dan naar *De taalgids*. Ook de anderhalve pagina lange lijst met woorden die vaak verkeerd worden gespeld lijkt me overbodig.

Het betekenisverschil tussen verwante woorden blijft hier en daar onduidelijk: zo wordt het verschil tussen *weifelen* en *twijfelen* niet uitgelegd – bij elk van de woorden staat slechts een verwijzing naar het andere woord. Verwarrend is dat *weifelen* wordt uitgelegd als 'aarzelen iets te doen',

terwijl achter *twijfelen* als voorbeeld staat 'Als je twijfelt, moet je het niet doen.'

Het aantal gevallen van onduidelijkheid en overbodigheid blijft echter ruim binnen de perken. *De taalgids* kan voor veel schrijvers een nuttig naslagwerk zijn, dankzij de alfabetische opzet die snelle en gerichte zoektochten mogelijk maakt, en dankzij de inzichtelijke uitleg en de vele voorbeelden die het boek bevat.

Wim Blokzijl

Uit de tijdschriften

Gramma-TTT, jrg. 7 (1999), nr.1.

In de eerste aflevering van deze jaargang gaat Hans Broekhuis in deel 1 van een dubbelartikel over centrale theoretische kwesties uit de generatieve syntaxis in op de condities die gelden voor de verplaatsing van het object in het Zweeds. Ineke Vedder doet verslag van een onderzoek naar de verschillen tussen het Italiaans en het Nederlands met betrekking tot de macro-argumentatieve structuur van betogen en de frequentie en de volgorde van de daarin gebruikte argumentatieve categorieën. Daarnaast vergelijkt zij met behulp van welke linguïstische en pragmatoretorische middelen de argumentatieve categorieën door halfgevoerde T2-schrijvers die het Nederlands als moedertaal hebben in het Nederlands en het Italiaans worden gerealiseerd. Jeanine Treffers-Daller analyseert de variabiliteit in codewisselings- en onteningspatronen in het Frans-Duitse en Frans-Nederlandse taalcontact. Daarbij maakt zij gebruik van het model voor taalverandering door taalcontact van Thomason en Kaufman, dat volgens haar een adequaat theoretisch kader biedt voor de beschrijving en mogelijke verklaring van de aard en de frequentie van de contactverschijnselen in verschillende tweetalige taalgemeenschappen langs de Frans-Germaanse taalgrens. Ninke Stukker, Ted Sanders en Arie Verhagen analyseren de weergave van causale relaties op zinsniveau en op tekstueel niveau in

onderlinge samenhang om meer inzicht te krijgen in het fenomeen 'causaliteit in taal'. Ze concentreren zich op de mogelijke overeenkomsten in de semantiek van causale markerings.

Levende Talen, (1999) nrs. 542, 543 en 544.

In aflevering 542 signaleert Margriet Welling-Slootmaekers de belangrijkste veranderingen in de talenexamens vbo, mavo en havo die in 2000 zullen plaatsvinden, laten Peter Bimmel en Thomas Schullian taalleerders op hun leerstijl reflecteren, gaat Diederik Schönau in op de manier waarop het nieuwe schoolvak Culturele en Kunstzinnige Vorming door de leerlingen zou moeten worden afgesloten, interviewt Metje Jantje Groeneveld het hoofd Educatie van het Noord-Nederlands Toneel, Ria Rottier, over theatereducatie, doet Thomas Peters verslag van een analyse van twee websites die gebruikt worden in het emailondersteund onderwijs in de vreemde talen, bespreekt Uriël Schuurs een nieuw instrument voor NT2-toetsing in de Internationale Schakelklassen en pleit Angelika Raths ervoor leerlingen te betrekken bij het uitgeven van een voor of door hen geschreven boek.

Nr. 543 bevat bijdragen van Peter Bimmel en Ron Oostdam over de balans tussen theorie en praktijk inzake strategie-training en leesvaardigheid, Thomas Bersee

en Polly Perkins over de mogelijkheden van het Internet voor het talenonderwijs, John Daniëls over de *on line*-onderwijsnota *Kennisnet*, Simon Verhallen over taalstages in het voortgezet onderwijs en het volwassenenonderwijs, Marijke Degreef over het rapport over het NT2-onderwijs aan kinderen van asielzoekers en René Alberts en Erna van Hest over de moeilijkheidsgraad van de talenexamens van 1999.

In nr. 544 gaan Thomas Bersee en Polly Perkins in op het teleleren in de moderne vreemde talen, bespreekt Jan van Thiel de toekomstige luistertoetsen vreemde talen voor het havo-examen, doen Heleen Jansen en Caroline Peer verslag van onderzoek naar de voor- en nadelen van het gebruik van een woordenboek tijdens de havo/vwo-eindexamens vreemde talen, rapporteert Hetty Mulder de resultaten van een effectstudie naar training in de moedertaal en transfer naar een vreemde taal bij leerlingen uit het voortgezet onderwijs, evalueert John Daniëls de website Digischool voor virtueel leren op het Internet en doen Han van Toorenburg, Dick Meijer en Trijnie Potze verslag van praktijkonderzoek naar de luistervaardigheid moderne vreemde talen in de tweede fase havo/vwo. Alex van Schooten laat leerlingen aan het woord om hun (overwegend positieve) oordeel te geven over het nieuwe vakonderdeel Argumentatie.

Moer, (1999) nrs. 5 en 6.

Nr. 5 begint met een bijdrage van Mylène Hanson en Marianne Boogaard die aan de hand van lesfragmenten laten zien hoe het sinds 1985 voor het basisonderwijs verplichte interculturele onderwijs concreet kan worden gemaakt door leerlingen te laten oefenen in interculturele communicatie. Bart van der Leeuw beschrijft de ervaringen die op de Pabo Den Bosch zijn opgedaan met de Multimediale Inter-

actieve Leeromgeving Nederlands, en Charles Kalkhoven bespreekt *Horen, zien en dan schrijven*, een leerplan Nederlands dat speciaal ontwikkeld is voor analfabete leerlingen in het voortgezet onderwijs. Ilse Bolscher beschrijft een door haar ontwikkelde les ten behoeve van de leesbevordering en de schrijfvaardigheid en Antoine Braet geeft de adviezen weer die Braet, Van Gemert en Klooster hebben opgesteld voor de Raad voor Neerlandistiek met betrekking tot het voortgezet moedertaalonderwijs.

In nr. 6 beschrijft Richard Wassenburg een zelfbedacht spel waarmee (i)vbo- en mavo-leerlingen zich spelenderwijs allerlei vaardigheden en leerstof eigen moeten maken. Marlous Kemmeren en Ton Vallen beschrijven hoe op de basisschool De Cristoffel taalbeleid werd ingevoerd om het groeiende aantal meertalige allochtone leerlingen op te kunnen vangen. Róbbert Roosenboom bespreekt *Literatuuronderwijs bij benadering* van Tanja Janssen en Geert van de Ven het nieuwe taakgerichte lesmateriaal NT2 *Klaar? Afl!* Piet Mooren reageert op Karin Adelmunds reactie op het minderhedenrapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau.

Nederlandse Taalkunde, jrg. 4 (1999), nr. 3.

Deze aflevering opent met een artikel van Marjon Helmantel over de interne structuur van constructies als *erop*, waarin voorzetselconstituenten gecombineerd zijn met een R-woord (*er, daar, ergens, etc.*). Helmantel onderzoekt wat de basisstructuur van dergelijke constructies is en welke verplaatsingen er in de afleiding van die constructies plaatsvinden. Doreen Gerritzen schetst de morfologische geschiedenis van de voornaamgeving. Centraal staan de verkleiningsuitgang in de afleiding van vrouwennamen uit mannennamen in de late Middeleeuwen, de suf-

fixen bij voornamen in het midden van de vorige eeuw (op grond van de volkstelling uit 1947) en de samensmelting van namen van familieleden in de hedendaagse naamgeving. Norbert Corver onderzoekt de interne structuur van constructies met een niet-telbaar abstract zelfstandig naamwoord in de eindpositie zoals *drie meter voorsprong*. Hij gaat in op de asymmetrie met concrete constructies van hetzelfde type, zoals *drie flessen wijn*, en op de verplaatsingen die in de totstandkoming van de abstracte constructies ten opzichte van de basisstructuur plaatsvinden.

Onze Taal, jrg. 68 (1999), nrs. 10, 11 en 12, jrg. 69 (2000), nr. 1.

In aflevering 10 van de vorige jaargang beschrijven Peter Burger en Jaap de Jong de informaliseringsgang van het Nederlands in de 20^e eeuw, stelt Harry Cohen zich te weer tegen de buitenlandse-woorden-fobie, signaleert Marc van Oostendorp de trend van het verschaffen van uitspraakinformatie in woordenboeken, interviewt Jan Erik Grezel dr. H.M. Hermkens, ijveraar voor het correcte gebruik van het Nederlands, rapporteert Inge Suasso-Best over praktijkonderzoek naar de schrijfwijze van *u hebt/heeft*, inventariseren Ellen Klein Breukink en Renée van Bezooijen de regionale uitspraakvarianten van culinaire leenwoorden (*vanille/fanielje*) en kondigen Adrie Beyen en Corriejanne Timmers het Groot Taal-zonder-woordenboek aan. Marlies Philippa legt de geschiedenis van het woord *diets* bloot en Riemer Reinsma die van de Schulpweg. Marc van Oostendorp bespreekt het proefschrift *Agrammatic grammar* van Estrella de Roo.

Nr. 11 bevat bijdragen van Ton van der Wouden over de versoepelingsfuncties van partikels zoals *nog* en *even*, Pieter Uit den Boogaart over de gebruiksfuncties van *wel* en Peter-Arno Copen over de gebruiks-

mogelijkheden van *zo'n* en *zulke*. Jan Erik Grezel interviewt Albert Kraak en Wim Klooster, Peter Burger en Jaap de Jong schrijven een taalkroniek van de twintigste eeuw en Guus Middag geeft een omschrijving van *wegluis* voor het woordenboek van de poëzie. Jaap Bakker bespreekt de dertiende editie van de Grote Van Dale en Marc van Oostendorp het proefschrift *Variatie in verbale interactie* van Ingrid van Alphen.

In nr. 12 geeft Herbert Blankensteijn de massamedia de schuld van de taalverloedering, maar komt Marc van Oostendorp tot heel andere conclusies, onthullen Martin Gommer en Robert Geertsma de herkomst van de uitdrukking "Wat nu?", zei Pinechru', interviewt Kees van der Zwan vaste Dictee-deelnemer Bart Chabot, laat Corriejanne Timmers zien dat je in het Groene Boekje helemaal niet altijd de officiële spelling aantreft, inventariseren Marc van Oostendorp en Kees van der Zwan de belangrijkste gebeurtenissen van het taaljaar 1999 en zet Johan Mönnink vraagtekens bij de authenticiteit van enkele gevleugelde uitdrukkingen. Marlies Philippa kijkt naar de herkomst van enkele nuttige meubelstukken (*commode*), Hans Heestermans gaat na wat *tuig* vroeger allemaal kon betekenen, Ton den Boon signaleert enkele nieuwe woorden en Riemer Reinsma laat zien tot welke verkeerde interpretatie de straatnaam Stooftsteeg zoal aanleiding kan geven. Ook is in deze aflevering het rapport opgenomen van de jury die de Groenman-taalprijs van 1998-1999 toekende aan Kees van Kooten. Marc van Oostendorp bespreekt het proefschrift *T-deletie in Nederlandse dialecten* van Ton Goeman.

In nr. 1 van de nieuwe jaargang interviewt Gaston Dorren de Amsterdamse auteur Sadik Yemni over zijn moedertaal, het Turks. Ton den Boon en Annelies

Kooijman inventariseren de nieuwe woorden van het afgelopen jaar, Marc van Oostendorp weegt de voor- en de nadelen van een tweetalige opleiding, Battus pleit voor een niet op nut gerichte studie van de Nederlandse taal en maakt daar een begin mee, Carel van Wijk licht voor over het verschil tussen enkele en dubbele aanhalingstekens in citaten en Arjan Broere geeft negen tips om in vergaderingen het woord te nemen en dat vervolgens ook te houden. De Taaladviesdienst presenteert een lijst met fouten in het Groene Boekje. Riemer Reinsma beschrijft de ontwikkeling van de *ban* van rechtsgebied tot onderdeel van een straatnaam. Guus Middag wordt lyrisch over *het violette uur* en Marlies Philippa komt terug op de commode. Marc van Oostendorp laat Susanne Gerritsen aan het woord over haar proefschrift, waarin zij een uitwerking heeft gegeven van de pragma-dialectische methode voor het analyseren en presenteren van verzwegen argumenten in betogende teksten.

Tekst[blad], jrg. 5 (1999), nrs. 3 en 4.

In nr. 3 onderzoekt Marianne Bos of het oplossen van taalproblemen met behulp van de elektronische Taaladviesbank beter verloopt dan met niet-elektronische naslagwerken. Haar conclusie is dat de Taaladviesbank redelijk gebruikersvriendelijk is, maar dat de zoekfunctie nog niet optimaal is. Otto Cox en Erno Mijland gaan na wat hypertext precies is en welke functies een hypertext kan vervullen. Ze geven een aantal adviezen voor het ontwerpen van documenten in de vorm van hypertext. Guido van Breda en Simon de Jong stellen vast dat de uitgangspunten die momenteel in de vormgeving van traditionele media worden gehanteerd niet altijd voldoen voor de vormgeving van nieuwe media, aangezien het Internet eerder geschikt is als kijk- dan als leesmedium.

Rob Neutelings vertelt welke criteria hij zal aanleggen als lid van de jury die de beleidsnota van het jaar gaat kiezen: de nota moet een adequaat oriëntatiehulpmiddel bieden, inhoudelijk informatief zijn en lezersvriendelijk zijn geformuleerd. Bas Andeweg en Margreet Onrust geven aan hoe het COACH-programma voor computerondersteund analyseren, corrigeren en herschrijven het leven van de docent kan veraangenamen zonder dat de leerling er de dupe van wordt. Judith Vos en Arie Verhagen gaan na of de redenen die Louise Cornelis heeft aangevoerd voor het afwisselen tussen de passieve en de actieve vorm bij het schrijven van computerhandleidingen ook gelden bij het schrijven van bijsluiters bij geneesmiddelen. Foppe Strikwerda en Jacqueline van Kruiningen blijken ten onrechte te hebben aangenomen dat gebruikers van het Internet moeite hebben met het vinden van de door hen gezochte informatie: inleidende tekstjes, structuur aanduiders en beeldinformatie zijn naast Internet-ervaring en kennis van de wereld elementen die het zoeken vergemakkelijken. Wilbert Spooren betoogt dat het automatische samenvattingsprogramma van Word niet goed kan functioneren, omdat het door onbekendheid met de relatie tussen woorden en concepten en onbekendheid met het onderwerp van de tekst, de structuur en het genre waartoe de tekst behoort, de kern van de betekenis van de tekst niet kan vatten en door een gebrek aan vaardigheid in het formuleren die kern *a fortiori* niet adequaat zou kunnen representeren. Felix van de Laar vraagt zich af hoe ver de individuele klantbenadering kan gaan zonder de privacy van de aangeschreven te schenden en diens ontvankelijkheid al te zeer op de proef te stellen, terwijl ook de consequenties voor de aanschrijvende organisatie binnen de perken moeten blijven. Marja van der Putten betoogt dat de

toelichtende tekst bij een schilderij in een museum de kijker best een beetje mag uitdagen, maar hem geen mening over het schilderij mag opdringen. Eric Tiggeler bespreekt de nieuwe gewijzigde herdruk van *Leren communiceren* en Jos Huypens gaat na wat Dekkers en Willems te zeggen hebben in *Journalistiek schrijven*.

In de laatste aflevering van de eeuw en het eerste lustrum van *Tekst[blad]* interviewt Monic Lansu de scheidende taalbeheersers Agnes Verbiest over discriminerende vanzelfsprekendheden in de taal. Rob Heukels, programmaleider bij de afdeling Radio van de NPS, gaat na wat een schrijver tot een vaardig scribe van radioteksten maakt, Margreet Onrust bespreekt enkele schema's van charitatieve speeches en Ben Vroom en Judith Mulder laten een aantal formulierenmakers aan het woord over de problemen in hun vak. Felix van de Laar onderzoekt de psychologie van het elektronische millenniumprobleem en bespreekt tevens de dertiende druk van de Grote Van Dale, Ruth Houdijk beschrijft de geschiedenis van de appeltaartreceptuur, Luc Bouquet en Wil Notten bespreken de voordelen van de 'Information Mapping'-methode voor het analyseren, structureren en presenteren van tekstuele informatie in het licht van de recente evolutie in de bedrijfscommunicatie en -documentatie en Rob J.L. Visser legt uit hoe de nieuwe leesteknik 'Photo Reading' werkt. Wilco Kalbfleisch verschaft nadere informatie over de reeds zestien jaar bestaande HBO-opleiding *Tekstschrijven*, Annemiek Verhoef en Felix van de Laar leggen uit hoe het komt dat zelfstandige tekstschrijvers door de overheid niet als ondernemers worden beschouwd en Nicole Ummelen geeft een voorbeschouwing op het inmiddels gehouden achtste VIOT-congres. Ted Sanders bespreekt de oraties van Gisela Redeker en Carel Jansen, Michaël

Steehouder het boek over het samenstellen van registers van Monique de Koning en Karel van de Waarde de dissertatie van Adinda Freudentahl over producthandleidingen voor ouderen. Nancy Brugman doet verslag van de Second International Workshop Technical Communication, die van 10 tot 17 juli 1999 in Seattle werd gehouden.

Toegepaste Taalwetenschap in Artikelen, (1999) nr. 62.

Erica Huls, Guust Meijers en Hans van de Velde zetten in deze aflevering de centrale thema's en theorieën van de sociolinguïstiek in het Nederlandse taalgebied in 1999 op een rijtje, Ulrich Ammon gaat in op taalgebruik in wetenschappelijke contexten, René Appel doet verslag van exploratief onderzoek naar de mengtaal van Amsterdãmse jongeren die bekend is geworden als 'smurfentaal' maar die hij zelf liever 'straattaal' noemt, Allan Bell gaat na hoe 'identiteit' in het taalgebruik tot stand wordt gebracht in de media, Roeland van Hout geeft sociale en taalkundige verklaringen voor de opkomst van het persoonlijk voornaamwoord *hun* en Anne-Mieke Janssen-Van Dieten analyseert het begrip 'volwassen, hoogopgeleide, gevorderde NT2-leerders'.

Van Dale Taalbrief, jrg. 8 (1999), nrs. 11 en 12.

In nr. 11 vraagt Petra Andriessen zich af of sollicitatiebrieven er nog wel echt toe doen, pleit Eric Tiggeler voor het kleinschrijven van *minister* en andere functieaanduidingen en interviewt hij twee primedewerkers van een pensioenfonds over hun voorlichtingsactiviteiten, benadrukt Annemien van der Veen het belang van de voorbereidende fase in het schrijfsproces, signaleert Ko van den Boom de doorzettende trend van het 'geen ja, geen nee'-antwoord in interviews en inventariseert

Ton den Boon de nieuwe woorden van de jaren negentig. Albert Hoffstädt maakt zich in zijn column vrolijk over drie keer 'druk'.

In nr. 12 zet Nathalie Beex heel in het kort uiteen wat een goede en wat een slechte presentatie is, pleit Rob Punselie voor terughoudendheid in het gebruik van formulieren op de website en geeft Eric Tiggeler onderricht ten behoeve van een

correct gebruik van het weglatingsstreepje in samentrekkingen. Pyter Wagenaar geeft adviezen voor het schrijven van een pakkende instructie, Eric Tiggeler en Mieke Vuijk herschrijven een zakenhomepage en Ton den Boon spitst zijn inventarisatie van nieuwe woorden toe op 1999. De column van Hoffstädt gaat over verscholen vanzelfsprekendheden in het taalgebruik.

Peter Houtlosser

Nieuws uit het vakgebied

Benoemingen

Dr. Jan Renkema is met ingang van 1 december 1999 benoemd tot bijzonder hoogleraar Taalverzorging aan de Faculteit der Letteren van de Katholieke Universiteit Brabant. De leerstoel is ingesteld door het Genootschap Onze Taal.

Dr. Michaël Steehouder is per 1 februari 2000 benoemd als hoogleraar Technische Communicatie bij de afdeling Communicatiewetenschap van de Universiteit Twente.

Prof. dr. Peter Jan Schellens is per 1 januari 2000 benoemd als wetenschappelijk directeur van het Twente Instituut voor Communicatie Research (TwICoR), een facultair onderzoeksinstituut waarin taalkundig en psychologisch onderzoek naar communicatie aan de Universiteit Twente wordt gebundeld.

Personele veranderingen

Dr. Rob Neutelings, eerder universitair docent in de sectie Toegepaste Communicatiewetenschappen van de Technische Universiteit Delft, is met ingang van 1 januari 2000 manager geworden bij de faculteit Bouwkunde van dezelfde universiteit.

Drs. Jaap de Jong, eerder toegevoegd docent in de sectie Toegepaste Communicatiewetenschappen van de Technische Universiteit Delft, is met ingang van 1 februari universitair docent geworden bij de sectie Taalbeheersing van

de Opleiding Nederlands van de Universiteit Leiden.

Dr. Nicole Ummelen, eerder universitair docent in de sectie Toegepaste Communicatiewetenschappen van de Technische Universiteit Delft, is per 1 april 2000 aangesteld als universitair docent bij de sectie Tekstwetenschap aan de Katholieke Universiteit Brabant.

Drs. Henrike Jansen, bursaal bij de leerstoelgroep Taalbeheersing, Argumentatietheorie en Retorica van de Universiteit van Amsterdam, is per 1 februari 2000 aangesteld als universitair docent bij de sectie Taalbeheersing van de Opleiding Nederlands van de Universiteit Leiden.

Drs. Esther Bouter, afgestudeerd in de Toegepaste Communicatiewetenschap aan de Universiteit Twente, is per 1 oktober 1999 in dienst getreden bij de leerstoelgroep Taal en Communicatie van diezelfde universiteit als aio in het project 'Transitiecommunicatie in de dienstverlenende sector'.

Drs. Marjolijn van der Lee, afgestudeerd in de Taalbeheersing aan de Faculteit der Letteren van de Katholieke Universiteit Nijmegen treedt per 1 april 2000 in dienst bij de leerstoelgroep Taal en Communicatie van de Universiteit Twente als aio in het project 'De hardopwerkmethode als pretest-instrument'.

Drs. Astrid Lips is per 1 augustus 1999 in dienst getreden bij de leerstoelgroep Taal en Communicatie van de Universiteit Twente

als Medewerker Onderwijs.
Drs. Wendy Tollenaar, afgestudeerd in de Communicatiekunde aan de Rijksuniversiteit Groningen, is per 1 maart 2000 in dienst bij de leerstoelgroep Taal en Communicatie van de Universiteit Twente als Medewerker Onderwijs.

Nieuwe lange-termijnprojecten

In de Vakgroep Taal en Communicatie van de Universiteit Antwerpen is onder begeleiding van dr. Luuk van Waes een promotieproject gestart onder de titel 'De invloed van spraakherkenning op het schrijfproces'. Het betreft hier een onderzoek naar cognitief-psychologische en stilistische effecten bij het schrijven van zakelijke teksten met behulp van spraaktechnologische input.

Congressen

Op donderdag 23 en vrijdag 24 maart wordt aan de Universiteit Twente het congres 'Communicatiewetenschap de groeistuipen voorbij?' gehouden. Er zijn meer dan 90 presentaties over de volgende vijf thema's: 'Communicatiekundig ontwerpen', 'Technische communicatie', 'Marketingcommunicatie', 'Communicatie en organisaties' en 'Nieuwe media'. Voor inlichtingen kan men zich wenden tot de congresorganisatie: tel. 053 - 4894791. De Nederlandse Taalunie viert op 4, 5 en 6 mei 2000 in de Sint-Pietersabdij in Gent het twintigjarige bestaan van het Taalunie-verdrag met een 'Infobeurs Nederlands'. Rond de zestig Vlaamse en Nederlandse bedrijven en organisaties (uitgeverijen van taalboeken en leermiddelen, ontwikkelaars van elektronische taalhulpmiddelen en taal- en spraaktechnologie, beleidsorganisaties op het terrein van taal, letteren en taalonderwijs, onderwijsspecialisten, verenigingen van tekstschrijvers en vertalers, enzovoort) presenteren producten, diensten en kennis over, met en voor het Nederlands: de taal, de letteren, het leren van de taal en het werken

met de taal. Ook zijn er zijn korte lezingen, workshops en discussiebijeenkomsten rond enkele centrale thema's. De toegang is gratis. Adres: Sint-Pietersabdij, Sint-Pietersplein 9, Gent. Openingstijden: 4 mei, 14.00 - 18.00 (thema's: moedertaalonderwijs; taal- en spraaktechnologie); 5 mei, 10.00 - 18.00 (thema's: Nederlands als tweede taal; literatuuronderwijs); 6 mei, 10.00 - 15.00 (thema's: taal, tekst en communicatie; vertaling). Op vrijdag 19 mei 2000 vindt in zalencentrum Vredenburg in Utrecht de jaarlijkse algemene studiedag van de Nederlandse Vereniging van Toegepaste Taalwetenschap (Anéla) plaats. De programmatische opzet is een combinatie van vier thematische symposia ('Doeltaal is voertaal', 'T1-interferentie op T2-vererving', 'Het Europese Referentiekader Moderne Vreemde Talen' en 'ICT en taalonderwijs') en een vrij gedeelte waarin onderzoekers presentaties zullen houden over lopend onderzoek op het terrein van de toegepaste taalwetenschap, met name in de vorm van een poster of een productdemonstratie. Inlichtingen: prof. dr. Jan H. Hulstijn, Leerstoelgroep Tweede-taalvererving, Faculteit Geesteswetenschappen UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam, tel. 020-5254616, email: hulstijn@hum.uva.nl. Op donderdag 19 oktober 2000 wordt in het Elewijt Congrescentrum in Mechelen de Belgian Technical Communication Conference gehouden. Het thema van het congres is: 'The changing role and challenges of technical communicators in the new millennium'. De voertalen zijn Frans, Engels en Nederlands. Er worden circa 150 deelnemers verwacht. De contributie bedraagt 6500,- BEF voor leden van de Society for Technical Communication en 7950,- BEF voor niet-leden. Inlichtingen: Luuk Van Waes, Vakgroep Taal en Communicatie, Universiteit Antwerpen, Prinsstraat 13, B-2000 Antwerpen, email: Luuk.VanWaes@ufsia.ac.be.

Medewerkers aan dit nummer

- W. Blokzijl**, docent sectie Toegepaste Communicatiewetenschap TUD, Kanaalweg 2b,
2628 EB Delft
- G. Copier**, lerares Nederlands, Lekstraat 106 II, 1079 EW Amsterdam
- F.H. van Eemeren**, hoogleraar leerstoelgroep Taalbeheersing, Argumentatietheorie en
Retorica UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam
- J. Feenstra**, afgestudeerd taalbeheerser UU,
- B. Garssen**, universitair docent leerstoelgroep Taalbeheersing, Argumentatietheorie en
Retorica UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam
- C. de Gloppe**r, hoogleraar afdeling Pedagogiek en Onderwijskunde, UvA, Wibautstraat 4,
1091 GM Amsterdam
- M. Huiskes**, bursaal Instituut Nederlands, UU, Trans 10, 3512 JK Utrecht
- F. Jansen**, universitair docent Instituut Nederlands, UU, Trans 10, 3512 JK Utrecht
- E.C.W. Krabbe**, hoogleraar Wijsgerige Argumentatie, Faculteit der Wijsbegeerte, RUG,
A-weg 30, 9718 CW Groningen
- L. Lagerwerf**, universitair docent leerstoelgroep Taal en Communicatie, UT, Postbus 217,
7500 AE Enschede
- L. Lentz**, universitair docent Instituut Nederlands, UU, Trans 10, 3512 JK Utrecht
- B. Meuffels**, universitair docent leerstoelgroep Taalbeheersing, Argumentatietheorie en
Retorica UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam
- H. den Ouden**, assistent in opleiding sectie Tekstwetenschap, KUB, Postbus 90153, 5000
LE Tilburg
- M. Pit**, assistent in opleiding Instituut Nederlands, UU, Trans 10, 3512 JK Utrecht
- F. Snoeck Henkemans**, universitair docent leerstoelgroep Taalbeheersing,
Argumentatietheorie en Retorica UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam

Tijdschrift voor Taalbeheersing
jaargang 22, nummer 1
maart 2000

Inhoud

ARTIKELEN

Leo Lentz, Frank Jansen & Jaitske Feenstra
Een steeds minder deskundige lezer? Fragmentering
en detaillering in instructieve teksten van 1500 tot
heden 1

Frans van Eemeren, Bart Garssen &
Bert Meuffels
De (on)redelijkheid van de ad misericordiam-
drogreden 22

Francisca Snoeck Henkemans
De argumentatiestructuur. Een overzicht van de
belangrijkste benaderingen 41

BOEKBEOORDELINGEN

Kees de Glopper
Bert Meuffels. De constructie van diagnostische
schrijfvaardigheidstoetsen. De constructie van objectief
of semi-objectief te scoren diagnostische
schrijfvaardigheidstoetsen voor schrijvers van
universitair niveau 67

Erik Krabbe
Bart Garssen. Argumentatieschema's in
pragma-dialectisch perspectief. Een theoretisch en
empirisch onderzoek 71

Luuk Lagerwerf
Niels van der Mast. Woordwisselingen. Een
onderzoek naar de manier waarop schrijvers
consensus over beleidsteksten bevestigstellen 75

SIGNALERINGEN 81

UIT DE TIJDCHRIFTEN 87

NIEUWS UIT HET VAKGEBIED 93